

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
ved W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svensson

INDHOLD :

Bjørn Svensson:
Den delte hærvej

Claus Bjørn:
En forsvarsadresse fra 1861

Jens Lampe:
Peter Jørgensen, degnen fra Als

H. V. Gregersen:
Præstefamilien Marckmann i Hoptrup

Avisregister for 1966

NUMMER 5 · 1. MAJ 1967 · 43. ÅRGANG

Historisk Samfund for Sønderjylland

afholder

ÅRSMØDE

søndag den 28. maj 1967 kl. 14
på Hotel Tønderhus, Tønder

Dagsorden:

1. Beretning.
2. Regnskab.
3. Valg af styrelsesmedlemmer:
Efter tur afgår: Olav Christensen, Troels Fink, H. V. Gregersen, Peter Kr. Iversen og Hans H. Worsøe.
4. Eventuelt.

Efter kaffebordet (pro persona kr. 6,00 incl. betjening) taler seminarirektor dr. Asger Nyholm: Bertel Godt, Slesvigs biskop 1864–85 belyst ud fra nogle visitatsberetninger.

Vore medlemmer opfordres til at møde talrigt frem.

Sønderjysk Månedsskrift

der udsendes af *Historisk Samfund for Sønderjylland* som selvstændig publikation, koster 20,00 kroner årlig i abonnement (frit tilsendt). Abonnement og enkeltnumre (2,00 kroner stykket plus porto, særnumre beregnes der dog en højere pris for) kan bestilles hos ekspeditionen, Landsarkivet, Åbenrå, tlf. (046) 2 27 04, eller på redaktionens adresse, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev, tlf. (045) 2 17 37. Prøvenummer tilsendes gratis på anmodning.

I oksevejenes færdsel fandtes en udpræget rangfølge: Øverst hesteprangere og studehandlere, derefter foderskafferne, der drog lidt foran drivterne for at skaffe foder og nattekvarter, så kom hestepasserne og studedriverne, og lavest rangerede svinedriverne, pottemændene, der rejste til marked med jydepotter, og hosekræmmerne. De enkelte drifter omfattede højst 40–50 stude, der oprindeligt blev drevet i løs drift, men efter dette billede fra 1860 har været bundet, vel sagtens fordi det dyrkede land bredte sig og begrænsede studenes græsningsmuligheder undervejs til hederne og vejkanterne. I billedeteksten 1860 hed det, at studene, der kunne klare 3–4 mil om dagen, fulgte den vestlige landevej eller Midtens hovedlandevej, »i den senere tid særligt kaldet Studevejen, i Hertugdømmerne Der Ochsenweg« (Illustreret Tidende 1860, side 241). Men før kornet slog studeopdrættet ud på øerne og i Østjylland, har de østlige studeveje også haft stor betydning.

DEN DELTE HÆRVEJ

Nogle sønderjyske vejproblemer vil blive historisk belyst i artikler af redaktør Bjørn Svensson, Haderslev, der i den første artikel behandler Hærvejen. Medens Hugo Matthiessen har opbygget sin gennemgang af Hærvejen i dagsrejser, bliver vejens struktur her analyseret ved en opdeling i færdselskategorier, og resultatet bliver noget anderledes end Hugo Matthiessens.

Hærvejen er ikke et militært udtryk, og vejen har heller ikke fortjent det. Hære skaber ikke veje, de følger dem blot. Men hær betyder oprindelig skare eller flok, og hærveje er dem, der bærer den store færdsel, herunder naturligvis også hære.

Hugo Matthiessen har i sin bog om Hærvejen, den gamle hovedfærdselsåre midt ned gennem Jylland, med fast hånd trukket linjeføringen fra Viborg til Slesvig. Kun én strækning står han usikker overfor, vejen fra 1967–5

Skodborg til Immervad. Paa oversigtskortet er vejen fra Bække til Immervad punkteret. Denne strækning er gået af brug langt tidligere end den øvrige vej. De fremvoksende købstæder på østkysten trak trafik fra Hærvejen ud over Kolding og Haderslev, hvorefter færdselsstrømmen ved Immervad mødte den trafik, der havde foretrukket vejen vestover, fra Bække over Foldingbro og måske Ribe, og hvoraf altså en del trak ind til midten igen ved Immervad eller sydligere. Mellem Bække og Immervad er trafikken gået i stå, men mens den gamle vejlinje kan påberåbes fra Bække til Kongeåen eller Skodborg å, som den hed i ældre tid, nemlig over Lærborg, Vejen og Skodborghus, er sporene i den grad udvisket mellem Skodborg og Immervad, at det har været en kilde til bedrøvelse for Hugo Matthiessen: »Fordum var dette døde stykke dog fyldt af liv«, nu faar det stemplet »den døde vej«.

Hugo Matthiessen skriver side 8 i sin bog Hærvejen (11. opl.), at han har set det som sin opgave at vise, at ingen sikkert påviselig historisk vejroute herhjemme måler sig med Hærvejen i alder, at den var i brug for ca. 1000 år siden, og at den langt op i middelalderen var den jyske halvøes vigtigste hovedvej. H. M. gør også denne opfattelse gældende for strækningen Skodborg–Immervad, og vi skal nu i det følgende undersøge, hvorledes han har løst den opgave, han har stillet sig.

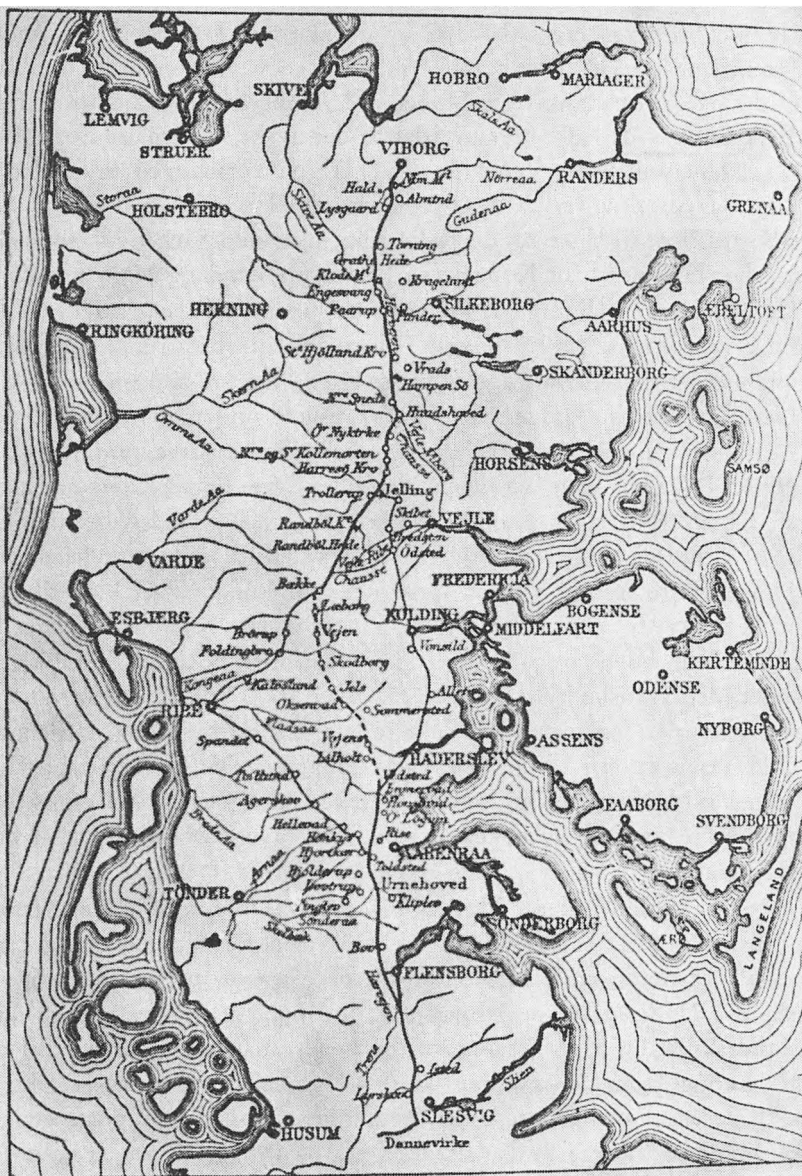
Kongernes vej

Hærvejen har visse faste holdepunkter.

Viborg, det hellige bjerg, var offerstedet, hvor man blotede til guderne, og tingstedet, hvor man hævdede retten og hyldede kongerne. Fra forhistorisk tid er man søgt til Viborg ad søvej og landeveje, og Hærvejens første færdselsfunktion har antagelig været at hjælpe de offerlystne indlændinge og handelslystne, der foretrak sand for vand under fødderne, når de skulle den lange vej til viet.

Hærvejens næste brændpunkt var ved overgangen til historisk tid Jelling, et kongesæde, som vi bedst kender fra det imponerende gravanlæg over hedenskabens sidste kongepar, og fra runerne, der indskrev Harald i historien som den, der kristnede danerne og vandt sig Danmark og Norge. Efter at man har haft kraftanstrengelsen med at rejse Jellingehøjene, glider det jyske kongesæde ud af historien. Harald Blåtand, der regerede ca. 940–986, har tilsyneladende for at sikre rigets samling foretrukket at opholde sig på Roskilde-Lejre-egnen, og kongestyret medførte efterhånden en så omfattende administration, at kongen opgav at have fast hovedstad og måtte rejse rundt i riget for at skaffe hoffet underhold.

Det sønderjyske landsting, Urnehoved, var også en station ved Hærvejen, men har kun haft sekundær betydning som offersted og tingsted. Man hører første gang om det i 1074 og indirekte, idet Svend Estridsøn dør i den nær-

Hærvejen fra Viborg til Danevirke i sin oprindelige Sammenhæng.

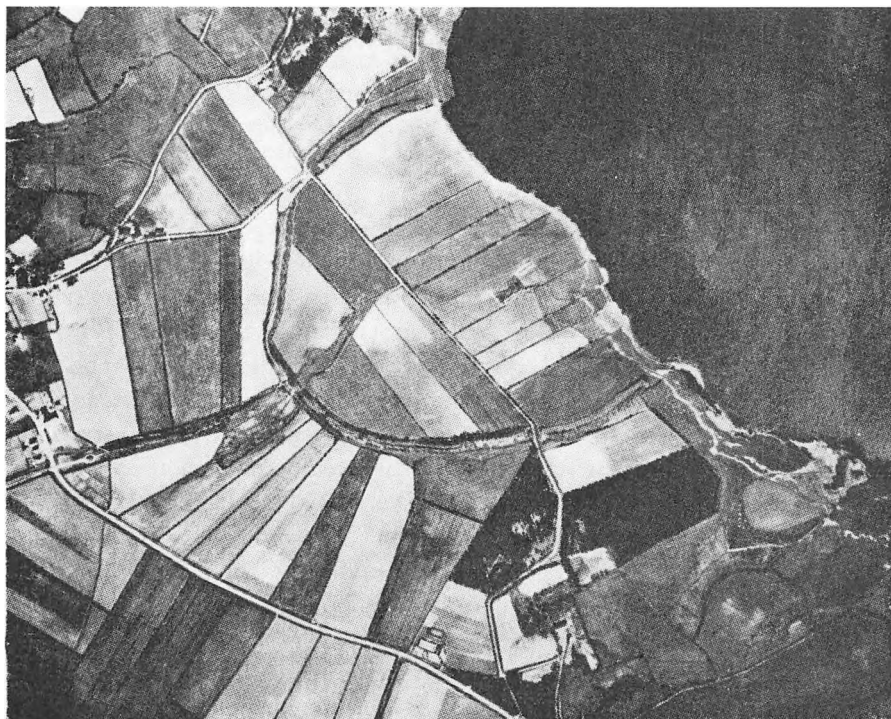
På dette oversigtskort over Hærvejen har Hugo Matthiessen punkteret strækningen fra Bække til Immervad, fordi han erkender, at her er den ret tidligt blevet overfløjet af konkurrerende veje i øst og vest. Men syd for Kongeåen er de gamle vejspor så få og hinanden modsigende, at han på detailkortene over ruten mellem Oksenvad og Immervad kun har turdet markere Hærvejen et enkelt sted, sydvest for Vojens, og denne markering tilhører i virkeligheden en anden og vestligere vejstrækning, der er gået over Vester Immervad i stedet for over Immervad og som har sit navn, Pottervejen, efter forbindelsen med jyddepotteggen via Foldingbro.

liggende kongsgård Søderup efter afholdt ting. Efter at Knud Lavard var myrdet, lod broderen Harald Kesja sig udråbe som konge på det sønderjyske landsting i 1134. Det var der ikke lykke ved. Året efter blev han overfaldet og dræbt i landsbyen Skibet ved Jelling af en tredje bror i flokken, Erik Emune, der selv blev myrdet af den jyske herremand Sorte Plov i 1137; det er omtvistet, hvorvidt det skete på Urnehoved ting eller på Hviding herreds ting ved Ribe, og det er uopklaret, hvad der kan have bragt Sorte Plov til disse sønderjyske ting, hvis han virkelig – som man mener – har boet nord for Kongeåen i Plovstrup, dengang Malt herred.

Endnu en kongehyldning har fundet sted her, Knud den 6.s i 1182. For at hindre uro om tronfølgen havde Valdemar den Store i god tid forsøgt at omdanne det danske valgrige til et arverige; han lod sin søn Knud kongehylde af hærens høvdinge i Strela (Stralsund) under et heldigt Rügentogt 1165, efter hjemkomsten bekræftede høvdingene deres hyldest med ed i Roskilde, 1170 lod kong Valdemar den nu 7-årige Knud krone og salve i Ringsted, men trods al denne omhu fra kongens side og trods velvillig modtagelse af Knud på tinge i Viborg, var der en del utilfredse på Urnehoved, og i Skåne måtte Absalon slå et oprør ned, før kongevalget blev tiltrådt. Danmark fortsatte som valgrige, og Viborg fortsatte som valplads for kampen mellem konge og adel, men Hærvejen blev aldrig et sidestykke til Eriksgata, den svenske hyldningsrute på over 1000 km, som den nyvalgte konge måtte følge for at opnå de enkelte landskabers hyldning. Urnehoved blev ikke fast station på kongernes vej til magten. Der kendes intet til senere kongehyldninger her, og man har heller ikke vidnesbyrd om, at der her opstod en landsret. Urnehoved kan ikke have bidraget stort til hærvejstrafikken.

Hærvejens andet endepunkt inden for riget, Slesvig-Hedeby, træder frem i historien 804, da kong Gudfred kom »med sin flåde og sit riges hele rytteri til det sted, som kaldes Sliestorp, på grænsen mellem hans rige og Sachsland«. Under et besøg i byen 808 bød han, at »rigets grænse imod Sachsland skulle befæstes med en vold, således at dette virke helt fra den østlige havbugt, som de (dannerne) kalder Østersalt, til Vesterhavet kunne værne Ejderens nordlige bred, og det skulle kun have én port, gennem hvilke vogne og ryttere kunne færdes frem og tilbage. Efter at have for delt arbejdet mellem sine hærførere vendte han hjem.«

Hermed er Hærvejen måske første gang trukket frem i hele sin længde fra Viborg til Slesvig med Jelling i midten som forbindelsesled. Rytteriet og landevirket må forudsætte, at Gudfred har bagland opefter, men vi ved ikke, om han har haft sæde i Jelling og er blevet hyldet på Viborg ting. Den første af disse to betingelser er i det mindste opfyldt af parret Gorm og Thyra, der knytter forbindelsen Hedeby-Jelling, og dets store indsats

Luftfotoграфи af Hedeby set fra syd. De firkantede markfelter inden for halvkræds volden tegner sig skarpt mod den mørke vandoverflade. Danevirke ses som en bred linie fra halvkræds voldens midtpunkt ud mod billedets venstre side.

Videnskaben har endnu ikke formået at give et helt entydigt billede af sammenhængen mellem Hedeby, Slesvig og Danevirke, men så meget er sikkert, at handelscentret og grænsevirket har samme baggrund, nemlig den korte afstand mellem Østersalt og Vesterhav. Her fandt handelen end tid den bedste passage mellem øst og vest, takket være Trene og Slien; Hedeby's storhedstid blev afmålt til halvtredie hundrede år, fra o. 800 til c. 1050, da byen blev ødelagt, så Ribe kunne overtage arven, senere dog på deling med Lübeck. Og her var passagen snævrere, så man nemmest kunne bygge en grænsevold og endog begrænse færdselen til én gennemfartsvej. Færdselen fra de jyske veje og øerne måtte trænge sig sammen for at komme gennem Hærvejsporten i Danevirke. (Foto lånt fra Herbert Jankuhn: Haithabu. 1962. Side 48).

ved Danevirke må vi have lov til at opfatte sådan, at Jylland ligger samlet bag dette grænseværn, med Hærvejen som en samleskinne.

Men fordi der kun var én port i grænsevolden og kun blev tilladt én vej på dette sted, er dermed naturligvis ikke sagt, at der kun førte én vej fra Viborg – tingstedet, hvor kongerne måtte søge deres magt beseglet – til Slesvig, handelscentret og grænsebyen, hvor de måtte sørge for at få den betrygget.

Vejen i vest

På det tidspunkt, da Hærvejen træder frem i historisk tid, gik der andre veje både i øst og i vest. Da ærkebiskop Adaldag i 948 opretter tre jyske bispestole, placerer han dem ikke i Slesvig, Jelling og Viborg, men i Sles-

vig, Ribe og Århus. Man må forestille sig en diagonaltrafik Århus-Ribe og Ribe-Slesvig, som delvis har benyttet den midtjyske hærvej, men altså på den midterste strækning har trukket vejlinierne vest over til Ribe.

Jelling gled ud før årtusindskiftet, og Hedeby blev ødelagt af Harald Hårderåde 1050; 16 år senere fuldbyrdede et vendisk overfald ødelæggelsesværket, der rømmede scenen for Hedeby's afløser, Lübeck og Ribe. Men medens Lübeck på dette tidspunkt kun var en borg under opførelse og først et hundrede år senere blev grundlagt som handelsby, må Ribe have haft anseelse som handelsby allerede ca. 860, siden Ansgar lagde kirken her.

Ribe ligger i yderkanten af et ældgammelt handelsstrøg, som i bronzealderen trak sine vejlinjer fra Hjerting-Esbjerg området og Brøns mod sydøst i retning af Gennerbugt, med tilslutning til Hærvejen, som aftegner sig traditionelt sydpå. Diagonalvejen fra Vojens-Jegerup over Nustrup og Østerlindet mod nordvest står tydeligt i bronzealderens vejbillede. Det er den retning, bronzealderens hærvej har. Den bøjer som sagt af ved Vojens-Jegerup, og en udløber over Sommersted og Jels synes ikke at have forbindelse med den bronzealderfærdsel, som gravhøjene viser har gået langs Kongeåen ind til Vamdrup. Man regner med, at Farrisskoven har spærret.

Hærvejen – for at fastholde dette udtryk for hovedfærdslen, hvad enten den har fulgt en hovedvej eller et bredt færdselsstrøg – er med andre ord oprindelig gået over Kongeåen i vest, og den diagonale vejføring gennem Nordslesvig op mod nordvest er ældre end den vejlinje i midten, som Hugo Matthiessen så stærkt har trukket op. Diagonalvejene er vist på kort bl. a. hos Marius Kristensen (s. 280 i *Fra Ribe amt 1919*), Vilh. la Cour (s. 124 i bd. I af *Sønderjyllands historie*) og Chr. Lund (s. 23 i *Haderslev Samfundets årsskrift 1940*).

Vejen i øst

Den østlige vej gennem Sønderjylland er af nyere dato. I bronzealderen findes der ganske vist bygder ved kysterne, og man har lov til at regne med, at der fra diagonalvejen har været forbindelse med kysterne i øst, men kun tværveje. De store mosefund fra jernalderen – Thorsbjerg i Angel, Nydam i Sundeved, Ejsbøl ved Haderslev, Illerup ved Skanderborg – afspejler derimod et militært hærstrøg langs østkysten, og sognedannelsen, der menes gennemført før kristendommens indførelse, men er kortlagt af kirkebyggeriet, viser så tæt bebyggelse i øst, at der ganske givet har været også gennemgående færdselslinjer her, da sognekortet blev tegnet.

Valdemarernes storhedstid regnes for de danske havnestæders fødselsperiode, men sejladsen har anbragt sine støttepunkter tidligere, som det fremgår f. eks. af den bispeværdighed, der kom til at pryde Århus 948. Og man kan se det ved Haderslev, hvor der i fjordmundingen findes rester af et dobbelt palisadeværk med et led, æ Lej, antagelig som beskyttelse

mod venderne ligesom den tilsvarende spærring over Slien, og så har vi stadsretten fra 1292, der angiver datoen for vendernes nederlag og Arkonas erobring 15. juni 1169 som en særlig festdag, lidt feststemt kunne man måske sige strandkøbingernes fælles fødselsdag. Men hvis dateringen af palisaderne er korrekt, beviser de, at der bag dette allerede før Valdemarstiden har dækket sig et samfund, der har kunnet organisere et forsvar af den art, og glæden i Haderslev stadsret over Arkonasejren må vel vise, at Haderslev har følt sig generet af venderne inden 1169.

Eksistensen af jyske havnebyer før Valdemarstiden bliver bekræftet af Adam af Bremen i hans rejsebeskrivelse fra året 1068, altså hundrede år tidligere. Adam priser Skåne som det skønneste landskab i Danmark. Han berømmer Sjælland for rigdom på guld, der er samlet ved sørøveri (velsagtens det, vi danske kalder vikingefærd), og på afgrøde; rejsebeskrivelsen omtaler øens »største by Roskilde, der er danskernes kongesæde« og fra Fyn »den store by Odense«, men Jylland finder han skrækkelig. Specielt Jyllands indre har efter skildringen ikke virket tillokkende; når man undtager de strækninger, der ligger langs med en å, er det for størstedelen øde eller kun sparsomt beboet hede, og beboelsen har haft tyngdepunkterne ved kysterne: »Vel vrimler enhver egn i Germanien skrækkeligt af dybe skove, men Jylland er dog endnu mere skrækkindjagende end andre egne, og det skyes til lands på grund af mangelen på afgrøde, til vands på grund af sørøvernes angreb. Det findes knap dyrket på noget sted og er knap egnet til menneskelig bosættelse. Hvor derimod havarme skærer sig ind, der rummer det meget store byer« (udg. 1930, s. 243). Af jyske byer nævner Adam foruden Viborg, Ribe og Slesvig også Århus og Ålborg, »danernes forbjerg«, men den citerede vending må opfattes således, at han har kendt flere østjyske havnebyer.

Selv om søforbindelserne er det grundlæggende i havnebyernes eksistens, er de dannet som knudepunkter mellem landværts og søværts trafik. Både kirkeplacering og stednavne viser, at der går gamle færdselslinier mellem de østjyske fjordbunde, og der har også været skrårforbindelser ind til den midtjyske hærvej, men den får ikke sin fulde part af den voksende trafik; havnebyernes fremrykning formindsker dens betydning i forhold til andre transportveje, og denne udvikling var i gang allerede på Adam af Bremens og Svend Estridsøns tid.

Hærvejen har selv på sit højeste haft konkurrenter, både i øst og i vest.

De tre grænseborge

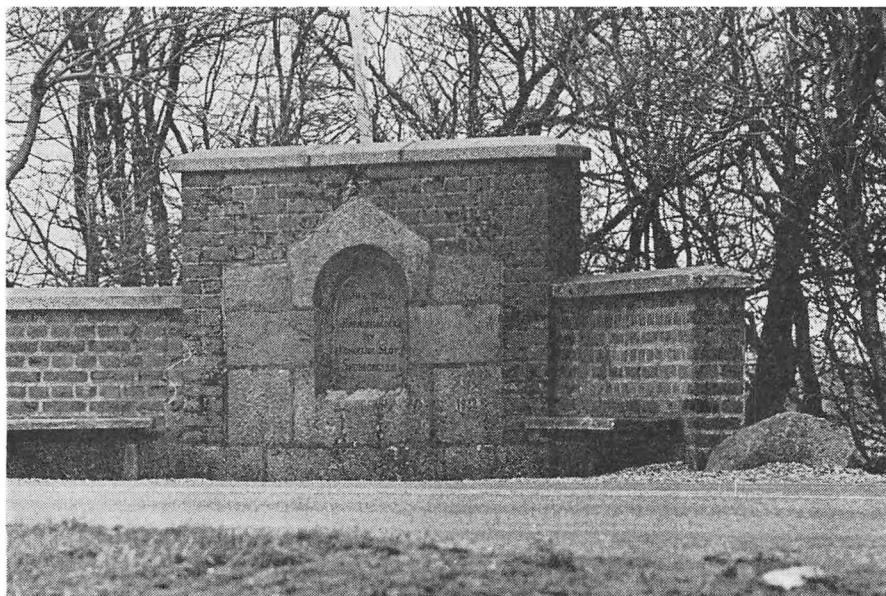
Det sønderjyske jarledømme blev etableret til styrkelse af rigets forsvar, hvilket i tilfælde af uenighed mellem jarl og konge i sig bar kimen til en svækkelse af rigets sammenhold; jarledømmet blev til hertugdømme, der i

kraft af lenssystemet vandt større og større selvstændighed, og på den måde udviklede Kongeågrænsen sig til at blive en borgerkrigsgrænse.

Det er karakteristisk, at borgene ved Kongeåen synes opført i perioder, hvor kongerige og hertugdømme står hinanden imod. Riberhus regnes for opført af Kong Niels i 1100-tallet, Koldinghus af hertug Abel 1248, altså ikke som en kongelig grænseborg, men som en fremskudt hertugelig bastion på kongelig grund; Abel havde Kolding i pant (Sdj. Hist. bd. II side 6). Også på den midtjyske hærvej blev der opført en grænseborg, Skodborghus, måske i samme tidsperiode som Koldinghus, men af hvem? Kongen eller hertugen? Søren Alkærsig gætter i sin sognehistorie om Vejen på hertug Abel, der i så fald også her skulle have plantet et fremskudt fort på kongesiden. Afbrændingen af Haderslev og Åbenrå året forinden kan udmærket have givet hertug Abel appetit på et par fremskudte borge i grænseområdet, men det undrer, at han skulle have fået ro til disse byggerier, når han dog kun kunne holde Riberhus et par måneder. Riberhus blev erobret af Abel den 28. april 1247 og generobret af Erik Plovpenning den 3. juni, og er det end sket ved list, som det påstås i folkevisen om ridderne, »de dandsed dem på slottet ind, med dragne sværd under skarlagenskind« (Kinch, Ribe bys historie I, side 59), så er det dog mere sandsynligt, at det er indehaveren af Kongeåens nordbred, der har opført Skodborghus.

Hugo Matthiessen har søgt efter vidnesbyrd om den militære betydning, Skodborghus har haft som vogter over Hærvejen og tværvejen fra Ribe til Kolding, men han har ikke fundet andet end et skøde, der er blevet underskrevet den 17. juli 1368 af hertug Henrik af Sønderjylland »ante castrum Skodburgh«, foran Skodborghus, hvoraf man må slutte, at han har belejret det. Efter dette fattige vidnesbyrd trøster Hugo Matthiessen sig med, at »som hersker over et vej Kors af allerstørste betydning har borgen (Skodborghus) i middelalderens krigshistorie utvivlsomt spillet en rolle – langt mere vidtrækkende, end kilderne lader formode«. Det er muligt, men ingenlunde sikkert og under alle omstændigheder ikke bevist. Ligesom kongerne havde bedested i Bolderslev mellem Haderslev og Flensborg, har de brugt Skodborghus som bedested mellem Kolding og Ribe og desuden som jagtslot. Placeringen gør et militært sigte naturligt, men der kendes intet til, at Skodborghus har spillet rolle som en stærk fæstning. Man leder forgæves efter en situation, der tyder på, at der er foregået noget som helst afgørende i forbindelse med Skodborghus. Vejkrydset var vigtigt, men det kunne omgås, og borgen beherskede ikke andet end vejkrydset. De vigtige forbindelseslinier over Kongeåen mellem Ribe på den ene side, Nørrejylland og øerne via Kolding på den anden side, overgangene ved henholdsvis Gredstedbro og Foldingbro, var jo heller ikke vogtet af militære borge. Det var Ribe og Kolding, der gjaldt.

Da Erik Mendved ved hjælp af en tysk lejehær havde fået nedkæmpet

Denne mindestøtte fortæller, at her har Skodborghus stået i seks århundreder. Kongeåen har haft mange vadesteder, og borgen har ligget mellem to, der har haft en indbyrdes afstand på et par kilometer. Placeringen har ikke muliggjort en effektiv bevogtning af overgangen over Kongeåen.

oprøret mod hans kostbare krigspolitik og havde fået hævn for det forsmædelige nederlag, oprørerne tilføjede de kongelige tropper ved Kolding 1313, tvang han den oprørske bondebefolkning til at bygge nye kongeborge i Viborg, Horsens og Kalø, Koldinghus blev forstærket, og sammen med de kongelige borge, der fra gammel tid fandtes i Ribe, Ålborg og Skanderborg, skulle de løse den opgave at holde de jyske stormænd og bønder i skak. Tvangsborgene fik en kort levetid. Erik Mendveds yngre bror, Kristoffer, blev først accepteret som konge i Viborg 1320, da han i håndfæstningen lovede at nedrive tvangsborgene, så kun Ribe, Kolding og Skanderborg blev tilbage. Grænseborgene lå i Kolding og Ribe. Om Skodborghus var der ikke tale. Borgene var trumf, men Skodborghus var ikke med i spillet.

Når man har fundet frem til en belejring af Skodborghus i 1368, må det bemærkes, at i disse år førte Valdemar Atterdags tilhængere og modstandere en krig, der bestod i belejringer, erobringer og tilbageerobringer af borge. Sådanne begivenheder var der mange af, og Skodborghus er druknet i mængden, kun kendt fra underskriften på skødet. Det eneste militære eksempel, der implicerer Skodborghus, tjener i virkeligheden kun til at understrege, at på denne tid har Hærvejen eller i hvert fald Skodborghus været uden virkelig militær betydning.

Det understreges endnu engang i 1533, da kongerigets stormænd i den

kongeløse tid efter Frederik I's død vedtog yderligere at befæste Kolding og Ribe for at holde hans søn ude, reformationshertugen, den senere Christian III; Skodborghus interesserede de sig ikke for, og mindre end et halvt hundrede år senere gled »Vort slot Skodborg« ud af kronens eje. Da havde det mistet enhver militær værdi, om det nogen sinde har haft en sådan. Skodborghus havde intet jordtilliggende af betydning, intet anseligt len at være centrum i, ingen by at vogte og støtte sig til, kun dette vejkryds, der kunne omgås, og hvor tværvejen sikkert var den vigtigste.

En mindstøtte ved det gamle Skodborgkryds siger: Her stod i seks århundreder det kongelige slot Skodborghus. Det sidste kapitel var dog ikke kongeligt. Da kongen bortbyttede slottet i 1580, var det faktisk reduceret til fåregård, siden blev det forpagterbolig, og i 1814 flyttede en ny ejer op til den omlagte landevej – tidligere gik tværvejen ned om borgen – og derefter blev slotsresterne ruiner, stenbrud og voldsted.

Hærtogsvej

De store mosefund har afdækket et hærtogsstrøg mellem den midtjyske hærvej og østkysten. Senere gik Hærvejen ind i de historiske beretninger om en række »hedeslag«, hvis placering vel både skyldes hedernes egnethed til kampplads med den daværende våbentechnik og Hærvejens betydning som militær transportvej, men de forskellige forsvarsanlæg langs vejen er usikkert dateret. Kun Olmersdiget har vi fået anbragt i tidsmæssig sammenhæng, med de ældste dele 200 e. Kr. Hele vikingetiden igennem har Hærvejen ligget i skarp konkurrence med søvejene, og i et havdelt rige som det danske måtte krigen ofte flytte rundt mellem landsdelene. 1043 slog Magnus den Gode venderne på Lyrskov hede, men ellers kom Hærvejen først i flittig anvendelse under Estridslægtens indbyrdes kampe efter mordet på Knud Lavard 1131. Borgerkrigene sluttede med Svend Grathes nederlag på Grathe hede 1157, året efter at hans hær var flygtet på Sommersted hede, og Hærvejens største tid som hærtogsvej lå mellem disse to årstal, 1131 og 1157. Med Valdemars sejr på Grathe hede, der bragte ro på den indre front, indledtes Valdemarernes storhedstid, og da erobringen af Arkona 1169 skabte ro på de ydre fronter, var betingelserne skabt for at gøre fjordbyerne til fredlagte og velordnede købstæder.

I den næste borgerkrigsperiode, efter Valdemar Sejrs død 1241 med de følgende stridigheder om Sønderjylland, var det ikke Hærvejen, men de fredløses hærgninger af havnebyerne, der satte præg på krigen. Hærmødet på Sommersted hede 1295 – der i øvrigt ikke førte til slag, men endte med forlig – var undtagelsen, der bekræftede reglen. Hærtogene blev mere og mere en kamp om byer og borge i stedet for rytterhærenes sammenstød på hederne.

Den manglende interesse på kongerigsk side i at ofre noget på befæst-

ningen af Skodborghus, modsvarede af total mangel på ønske om at følge Hærvejen hos den hertugelige feltherre. Da Frederik I med Johan Rantzau i 1523 hastede til Viborg, hvor han ville lade sig udråbe til konge i stedet for nevøen Christian II, gik deres vej over østkystbyerne, fra hertugdømmet over Kolding, Vejle og vistnok Århus. Og da Johan Rantzau i 1534 næste gang skulle sikre kongeriget for sin hertug, i denne runde Christian III, som stormændene havde forstærket grænseborgene imod, gik vejen vestpå, fra Kolding over Varde, Skern, Ringkøbing, Holstebro, Skive og Viborg til Ålborg, hvor det lykkedes at tilføje skipper Klement nederlag og fange ham. Altså gik hærtogsvejen i 1523 over østkystbyerne, i 1534 langs vestkysten, men i intet af de to tilfælde ad den midtjyske hærvej.

I denne forbindelse bør dog nævnes, at den kejserlig-polsk-brandenburgske hjælpehær, som i vinteren 1658–59 befriede Jylland for svenskerne, bl. a. havde en polsk generallejr på Skudstrup mark i Skodborg sogn. Heller ikke denne disposition havde imidlertid med Hærvejen at gøre, snarere med tværvejen. De hjælpende plageånder havde lejret sig i Kongeåstrøget, mellem Ribe og Kolding, se herom Aksel Lassens Bog »Skæbneåret 1659« side 49–50 samt kortbilaget, der er indføjet side 24; det viser, at de sogne, hvor mere end to tredjedele døde i peståret 1659, netop lå på dette strøg: Stenderup, Vonsild, Harte–Nr. Bramdrup, Hjarup, Vamdrup, Skodborg, Jels, Oksenvad, Gram og Hygum. Det er ikke Hærvejen, der træder frem af denne navnerække.

Præsteindberetningerne en menneskealder senere lyser endnu af egnens ulykke: »Præstegården udi Vejen sogn og by blev udi sidste svenske indfald tillige med sognene aldeles øde – Læborg sogn er mestendels øde formedelst den skarpe egn og idelig Durchmarch eftersom det ligger til alle alfare veje fra Viborg til Ribe, fra Fredericia og Kolding til Varde og Ribe.« (Søren Alkær sig, Vejen sogn side 68). Det er tværvejene, sognet på dette tidspunkt betragter som hærtogsvejene.

Valfartsvej

I den katolske kirkes tid valfartede man til nære og fjerne hellige steder. Rom var et fast mål, og fra tiden o. 1150 findes blandt den Arnamagnæanske samlings oktavhåndskrifter (nr. 194, refereret af Kr. Kålund i Årbøger for nordisk oldkyndighed, 1913) et lille verdensbillede, beskrevet af en præst, med et særligt afsnit til vejledning for islandske romafarere, en vejviser, der er »nedskrevet efter abbed Nicolaus' foresagn«. Man har lidt svært ved at se, hvor abbed Nicolaus Sæmundarson fra benediktinerklosteret i Thingeyrar tager fat med sine oplysninger. Indledningen er fællesgods, og faktisk får beretningen først liv fra Stade hinsides Elben. Fra Stade og de følgende byer opregnes med stor omhu bispestole, relikvier og gravlagte helgener. Beretningen om rejsen gennem Danmark virker i mod-

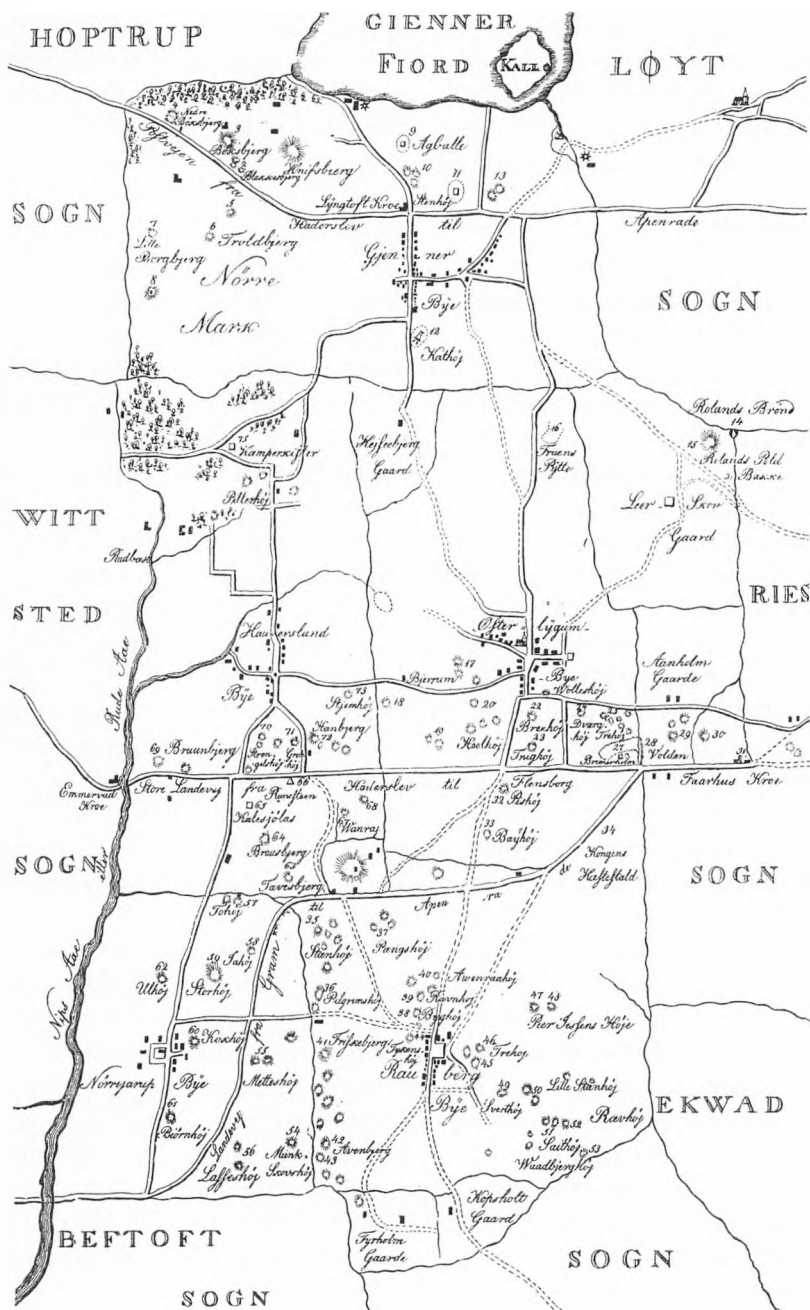
sætning hertil, som om abbeden slet ikke har været her, men er draget en anden vej. Den danske del af rejsen har intet personligt præg: »Romfarerne regner, at fra Ålborg er der to dagsrejser til Viborg, derpå en uges rejse til Hedeby, hvorfra der er kort til Slesvig, derpå en dagsrejse til Ejderen. Der mødes landene Danmark, Holsten, Saksland og Venden.« Og tilbagevejen: »Fra Hedeby til Viborg 7 dages rejse, midtvejs er da Skodborg å. Fra Viborg er to dages rejse til Ålborg.« Det er ikke Skodborg ås vande, der har gjort indtryk på vejen fra Island til Rom, men halvmilepælen på en uges rejse. Nedskriveren har gerne villet oplyse noget om Danmark, men det er Lund, Roskilde, Ringsted og Odense, der nævnes, alle for deres gravlagte helgeners skyld, hvoraf imidlertid de to første er kanoniseret 1169 og 1178 og derfor ikke kan stamme fra abbedens rejseskildring, eftersom han er død 1159. Ellers kunne man tænke sig, at abbeden havde valgt vejen over øerne. Men navnet på Skodborg å er fejlagtigt gengivet, og Ejderen er angivet med flodmundingen, hvilket må være forkert; overfarten må have været ved Rendsborg. Dels de fejlagtige oplysninger, dels mangelen på de oplysninger om bispestole, som ellers dominerer i hans rejseskildring, tyder på, at abbeden slet ikke har fulgt Hærvejen, og det forekommer lidt overbetonet at lægge så megen vægt på hans udsagn, som Hugo Matthiessen gør i Hærvejen side 10, 15 og 77. I virkeligheden ved vi jo ikke engang, om den nævnte ruteangivelse forudsætter, at Skodborg å bliver overskredet ved Skodborg eller Foldingbro eller Gredstedbro, og udsagnet er derfor intet værd i netop denne forbindelse.

Adam af Bremen beregnede knap hundrede år tidligere fem eller syv dages rejse fra Slesvig til Ålborg, rejselængden sagtens afhængig af, om man tog den hurtigste vej eller en omvej. Viborg er ikke nævnt i Adams rejseplan, men syv dage fra Viborg til Hedeby må give rigelig tid til at dvæle i den gamle bispeby Ribe, som sikkert en del af pilgrimmene har besøgt. Men hvor mange pilgrimme drog over Skodborg, og hvor mange lagde vejen over Ribe?

Det forsvundne kapel ved Lilholt syd for Vojens, som Hugo Matthiessen noterer for et pilgrimsærinde, lå ved Pottervejen, der peger mod Foldingbro, og kan næppe tages som vejmærke for Skodborgruten.

I Øster Løgum sogn findes, hvad Hugo Matthiessen mærkelig nok ikke udpeger, gamle valfartsnavne: Pilgrimshøj, Pilgrimssti, Pilgrimshede og Munkskovhøj. De ligger vest for den kendte Hærulvsten, men med en anden vej imellem, som går til Gram og altså har Riberetning. Kan det tages som tegn på, at pilgrimmene er kommet fra Ribe?

Mere sikkert er et rejsekort tegnet af Erhard Etzlaub med henblik på det hellige valfartsår 1500. Den jyske rute til Rom er tegnet med endestation i Ribe. I 1501 tegnede han et nyt kort, der efter tysk fortolkning skal være et kort over handelsruter. Vejen går denne gang over Flensborg, Ha-

Pastor Kjers morsomme kort fra 1808 over Øster Løgum (med øst opad) viser pilgrimslokaliteterens placering i forhold til vejene. De ligger vest for »Landevej fra Gram« (identisk med Pottervejen og passerer åen i Vester Immervad). I midten har vi Hærvejen (»Store Landevej fra Haderslev til Flensborg«) over Immervad og mod øst »Postvejen fra Haderslev til Apenrade«. (Klicheen lånt hos Andr. Michaelsen, Stambladet).

derslev, Kolding og Århus til Viborg. Kortene, der kan studeres i Niels Nørlunds kortværk, bd. I blad 6, og hos Herbert Krüger, Des Nürnberger Meisters Erhard Etzlaub älteste Strassenkarten von Deutschland, viser således, at en gejstlig korttegner før Reformationen kun kender vestruten og østruten, men ikke den midtjyske hærvej.

Handelsvej

Jyllands indre gav først sent grobund for større byer, og de byer, der voksede frem, kom ikke til at ligge ved Hærvejen. Silkeborg voksede op om en papirmølle, bygget ved Gudenåen og sat i drift 1845. Banen fra Silkeborg til Herning 1877 fik stor betydning for hedelandbrugets udvikling, ligesom landevejen tværs over Jylland fra Århus til Ringkøbing (over Silkeborg og Herning) fik det en menneskealder før, da hedeboerne oplevede at få andet end opkørte hjulspor i sandet til støtte for deres samfærdsel. Men de lagde ikke deres by, hvor tværvejen skar Hærvejen, og denne måtte stadig klare sig med opkørte hjulspor. Forståelsen for vejbyggeriet var behersket, og øerne med den tættere befolkning kom først. I 1836 fandtes i alt 77 mile chaussé i Danmark, heraf kun 5 i Jylland, og endda frabad de jyske stænderforsamlinger sig samme år de kostbare stenlagte chausseer; der henvisstes til »den ubetydelige færdsel, som findes i Jylland, hvis købstæder for størstedelen ligger ved fjorde, og hvis handel derfor næsten udelukkende drives søværts« – en ejendommelig baggrund for det forestående jernbanebyggeri, men en indstilling, der giver god baggrund for at forstå Hærvejens placering i det jyske vejnet ned gennem tiderne. Der har ikke været tæt trafik, og vejen var billig at holde. Den lå der bare, og kneb det at komme frem gennem de opkørte hjulspor, kørte man blot længere ud til siden. Der var plads nok.

En sådan vej skaber ikke handelspladser. End ikke, hvor den skar vejen Ribe-Kolding, opstod der en by. Omkring Skodborg har der aldrig været andet tegn til bytilløb end den meget beskedne antydning, der kan ligge i landsbynavnet Københoved, 1478 skrevet Købinghoo, og måske Skrave, 1310 skrevet Skraghæ, samme ord som det tyske Schragen, der kan betyde disk eller bod. »Da Skrave mark og kirke ligger lige umiddelbart syd for Københoved, der ifl. sit navn er en markedsplads, kunne der her på Skrave mark i markedstiden have været opstillet interimistiske boder« (Sønderjyske Stednavne side 545–547). Københoved-Skrave ligger imidlertid ikke ved hærvejslinien over Skodborg, men placeret mellem Foldingbro og Skodborgovergangen.

Kliplev fik et marked, Vejen fik et marked, og for Viborg har Hærvejen været et stort plus, læs herom Hugo Matthiessens bog om Snapstinget. Indtil man i 1805 henlagde tinglæsningsen af ejendomsbreve på jysk hovedgårdsjord til hjemtingene alene, skulle de alle tinglæses i Viborg, hvilket

Hærulvstenen, også kaldt Hovslundstenen og af nogle Øster Løgumstenen, blev i 1864 bortført af prins Friedrich Karl og anbragt som sejrstrosø ved slottet Drei Linden i Potsdam, men er efter den anden verdenskrig blevet sat tilbage på sin gamle plads som vartegn for Hærvejen. Vest for Hærulvstenen er registreret nogle stednavne fra valfartstiden: Pilgrimshøj, Pilgrimshede, Pilgrimsti og Munkskovhøj. Disse navne beviser dog ikke, at pilgrimene har fulgt Hærvejen, der går øst om Hærulvstenen. De har snarere fulgt Pottervejen, der går vest for og skyder sig ind mellem stenen og pilgrimslokaliteterne. Pottervejen blev også kaldt Gammel Foldingbro Landevej, men har foruden til Foldingbro givet forbindelse til Ribe over Gram, og meget tyder på, at pilgrimene har fulgt en Riberute.

skabte en speciel forbindelse med Kiel, hvor det dominerende pengemarked i Norden, Kieler Omslag, holdtes hvert år i ugen efter Helligtrekonger: »Næppe havde de jyske herremænd efter Helligtrekonger undertegnet obligationerne, før ridende bud sporenstregs jog ad Hærvejen mod Viborg for at få dem tinglyst og indført i Landstingets bøger, inden Snapstinget sluttede« (Snapstinget side 32). Til dette Snapsting, der nævnes første gang 1442, har der fra ældgammel tid været knyttet et stormarked. Adelen var jo samlet her, pengefolk også, og nødvendige så vel som overflødige ting blev udbudt til salg af handlende, der strømmede til alle vegne fra. Oprindeligt havde kræmmerne fra Ribe ført an, men i 1600-tallet gled de i baggrunden for folk fra Fredericia, den nye konkurrent, og efter Christiansfeldts anlæggelse satte medlemmer af Brødremenigheden kraftigt ind på markederne, herunder Viborg; »endog sko, støvler etc. komme derfra dybt ind i Jylland«, skrives der 1788 (Snapstinget, side 39 og 119).

En »Reise-Veiviser i Danmark og Hertugdømmerne« (Odense, 1796) giver den morsomme oplysning fra en tid, da Haderslev var centrum i det danske rutenet med endepunkter i København, Hamborg og Ålborg, at den ridende post fra Haderslev til Ålborg drog over alle østkystbyer og desuden mellem Randers og Ålborg et sving ind over Viborg, i alt 37 mil, den jyske agende post kørte ugentlig samme vej, men fra Randers direkte til Aalborg, hvilket gav i alt 31¹/₂ mil, mens endelig den korteste rute fra Haderslev til Ålborg gik over Kolding, Sne (Nr. Snede), Engesvang og Viborg til Ålborg, summa 26 mil. »Dette er den korteste Vei fra Haderslev til Aalborg, og samme rejse gemeenlig Kiøbmændene, naar de ei have noget at bestille i de andre Kiøbstæder.«

Det oplyses ikke, hvilken vej man valgte fra Kolding til Nr. Snede, men mellem Nr. Snede og Viborg har man fulgt den gamle hærvej, der bevarede sin livskraft og nu er hovedvej 13. Derimod fulgte ingen af de tre ruter vejen over Skodborg.

Det ligger i sagens natur, at de markedsfolk, der kom til Viborg fra Ribe, Fredericia og Christiansfeld heller ikke har valgt Skodborgruten. Hvilken rute snaptingsrytterne fra Kiel har valgt til Hærvejen, vides ikke, men det står i alle fald klart, at handelen, der uden tvivl tegner sig for størsteparten af trafikken, i Hærvejens hele kendte levetid har valgt andre veje end over Skodborg.

Studevej

Vender vi os nu fra offersted og tingsted, fra den kirkelige og kongelige trafik, hærtogene og borgbyggeriet, købstadudviklingen og den almindelige handel til de studedrifter, der vel frem for anden færdsel har slået Hærvejen fast i den almindelige bevidsthed, møder vi på ny den kendsgerning: Samlepunkterne lå i Ribe og Kolding, ikke i Skodborg.

Den ældste kendte studeforordning bestemte i 1475, at danske statsborgere ikke måtte drive øksne længere sydpå end til Falsterbo, Skanør, Assens, Kolding og Ribe. Endestationerne på de danske studeveje findes med andre ord i Assens (med overfart til Årøund i hertugdømmet og tilslutning til studevej nordfra ved nåleøjet i Immervad), desuden Kolding og Ribe. Om Skodborg ikke et ord. Og man kan vel gå ud fra, at en forordning af denne art ikke kunne udstedes, hvis Skodborg på dette tidspunkt spillede nogen rolle i øksneeksporten.

De to byer Ribe og Kolding fortsætter i denne monopolrolle i senere studeforordninger. Man kan undre sig over, at kongerne på denne måde gennemførte vejtvang og samlede landevejseksporten på to byer, men det ligger på linje med forbud mod at drive handel og håndværk i landdistrikterne, forbud mod sejlads på andre end de tilladte havne og forbudet mod at sejle gennem Storebælt for at undgå Øresundstold. Det hørte til kon-

Ripa · danc · aij · den · x · aij	Foburgh · x · aij
Nanna · o · vvi · aij	Kalendaburgh · o · xl · aij
Moltæh · e · h · aij	7 p moneta · xij · 7 de o
Kaldyng · o · h · aij	thansly · Salangh · 7
Gauerflund · e · xx · aij	Sundh · p · plaghpenning
Jalpyngslyd · e · 7 · aij	· e · xxx · aij
Sams · e · aij · den	
Hamburgh · x · aij	De exactione dñi voghæn
Santhorp · x · aij	· e · xv · aij · p · redempcionē ex
Grindhegh · h · aij	redionis · de hosnas · 7
Rondrus · o · l · aij	· e · aruf · lxxx · aij · p · eodem
Brofiarthyng · xxxij · aij	In scandia
Holo · xl · aij	De exactione dñi princis
Logha · xvij · aij	· h · aij
Alburgh · e · h · aij	Logha · h · aij · den
De quærlet · lxxx · aij	· v · aij · den
	Skyper · xl · aij · den
De fionia	Slangethorp · h · aij
Othens · e · h · vij · aij	Svoburgh · o · aij
Salangh · o · aij	Hallingør · xv · aij

Kong Valdemars jordebog fra 1230'erne er et omstridt kildemateriale, der viser de vanskeligheder, som historikerne møder, når de søger at løfte sløret for fortiden. Den er så omhyggeligt skrevet, at det synspunkt endog er blevet hævdet, at det kun er en forskriftsbog til øvelse i skønskrivning. Andre har betragtet den som en guldgrube af oplysninger, men uden sagkyndig fortolkning har de ingen værdi. Det giver lidt fornemmelse af rangforordningen, når den afbildede side afslører, at Ribe (Ripæ) yder 900 mark penninge, Kolding (Kaldyng) 280 mark, Randers (Rondrus) 160 mark, Aalborg (Alburgh) 170 mark og Odense (Othens) 167 mark. Ribe ligger langt over de andre byer, og en detailpost for hestetolden råber, at der er udført mindst 8400 heste over Ribe. Men ingen har i jordebogen fundet tilsvarende tegn på, at Skodborg har betydet noget for udførselen.

gernes erhvervspolitik at begunstige købstæderne og mest de købstæder, der havde mulighed for at forøge de kongelige indtægter; Skånemarkedets nedgang kunne nok opfordre til at søge nye indtægtskilder, og det var lettere at bekæmpe smugleriet, når man kun skulle kontrollere to kanaler.

Studehandelen forud for 1475 kender vi ikke meget til, men går vi tilbage til Valdemars Jordebog, der stammer fra 1230'erne, finder vi ikke Skodborghus nævnt, hvorimod Kolding figurerer i kronens indtægtsliste med 280 mark penge for købstad og kongsgaard under ét, og Ribe har givet følgende: Af mønt og møntmester 250 mark penge, salttold 40 mark penge, anden told, forbandsafgift og leding 320 mark penge og i hestetold 350 mark penge »og mere« (Svend Åkjær, Kong Valdemars Jordebog, 1. bd. side 158, 2. bd. side 345). Hestetolden er altså den helt dominerende told. Johannes Steenstrup har i Studier over Kong Valdemars Jordebog, side 256, beregnet, at den erlagte told svarer til en udførsel af mindst 8400 heste. Hesten blev dengang brugt som ridedyr, sjældent som trækdyr og vistnok aldrig for ploven; det var oxen, der var trækdyr, jfr. vendingen om, at man ikke skal binde mulen på oxen, der tærsker. Og vi kan med Steenstrup citere dronning Berengaria i folkevisen: Min kjære herre, den bøn I mig vide, I lade ikke bondesøn god hest ride – Hvad skal bonden med mere i bo end to øxen og en ko?

Den omfattende studeeksport hører en senere tid til, da tyske og nederlandske byer var vokset for stærkt til, at de nærmere egne kunne forsyne dem med kød, hvis de også selv skulle klare opdrættet. Derfor købte de halvfabrikata i Danmark, og for danskerne havde både heste og stude som udførselsvare den fordel, der talte stærkt på grund af de dårlige veje, at eksporten kunne transportere sig ud af landet på egne ben. Jyderne blev i den grad indstillet på studevejen sydpå, at de så sent som i midten af forrige århundrede forholdt sig afvisende, da der blev slået til lyd for engelske svineracer; de var ikke langbenede nok til at kunne transportere sig til hertugdømmerne.

I fem hundrede år har studene fyldt op på vejene, men kun fra den sidste fase i studehandelen kender man drivernes ruter. Foruden de tre nævnte hovedveje omtaler professor Steen Bøcher (s. 167 i Træk af vejudviklingen i Danmark, Geogr. Tidsskrift 1966) en fjerde, den såkaldte Drivervej, der gik over hederne mellem Hærvejen og vestvejen – fra Skive over Holstebro, Sdr. Omme, Hovborg, Foldingbro og Ribe.

Jesper Madsen giver i Studehandelens historie, side 39, et andet vejbillede. Den vestlige drivervej udgik fra Holstebro og fulgte en rute, der nu er hovedvej 11. Den midterste og mest anvendte gik fra Skive og lige vest om Herning til Sdr. Omme, hvor den faldt sammen med professor Bøchers drivervej. Og den østlige drivervej udgik fra Ålborg, slog ind på Hær-

vejen lidt syd for Viborg, fulgte den i hvert fald til Trollerup vest for Jelling, og fortsatte over Kolding og Haderslev.

Marius Kristensen har andre variationer s. 285–286 i Grænser og grænseveje, Fra Ribe amt 1919. Den vestlige drivervej lader han udgå fra Ringkøbing og fortsætter ad den nuværende hovedvej 11. Den næste fra Holstebro over Hovborg og Foldingbro. Den tredje fra Viborg og Randers ad Hærvejen over Læborg til Foldingbro. Den fjerde fra Horsens over Vejle og Kolding. Og så en femte, »som allerede i det 17. århundrede var forladt af oksedrifterne, men som har efterladt sig tydelige spor«, nemlig ad Hærvejen videre »over Vejen, Skodborg og Oksenvad vesten om Haderslev dam til Immervad, hvor den traf den senere østlige oksevej. Hvor langt den går tilbage i tiden, er vanskeligt at afgøre, men den må vel være så gammel, at den er kommen i brug på en tid, da skovene i øst endnu ikke var så lette at færdes igennem, og den er i hvert fald så gammel, at den har givet navn til en kirkeby, Oksnæ wath, dvs. oksernes vadedsted . . .«

Hele denne argumentation har Hugo Matthiessen videreført, skønt den store studeeksport først er kommet i gang efter at kirkebyerne har fået navn, så Oksenvad må have fået sit navn af en mere begrænset eller rent lokal foreteelse, sammenlign navne som Hjortvad, Øksnebjerg og andre.

Skovteorien har Hugo Matthiessen endog formuleret endnu skarpere, så Farrisskoven i øst bliver den mur, der tvinger færdslen så vestligt som over Skodborg (s. 83), og først tillader en østlig rute, da økser og storme har ryddet vejen. Kirkernes billede af befolkningstætheden modsiges denne teori; færdselen har skabt veje i øst, før studeudførslen fik brug for dem.

Studeeksporten begynder vel at tage form i det 14. århundrede og stiger i løbet af det 15. århundrede så meget, at en studeforordning findes påkrævet i 1475; ti år senere registrerede man på toldstedet i Gottorp 12.813 stude i drift sydpå, og nu er stigningen hastig. Omkring 1500 når Gottorp toldsted op over 20.000 stude, omkring 1520 nås de 30.000, over 40.000 kommer man i 1554, men først i 1652 runder man de 50.000 stude (side 61–62 i Heinz Wiese, Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet, Stuttgart 1966).

Jesper Madsen skønner (Studehandelens historie, side 138), at i 1860'erne har eksporten været noget over 50.000 stude årl., hvoraf »vel nok halvdelen, måske snarere 30.000 er gået over Foldingbro, henved 20.000 er gået over Gredstedbro, og resten ad den østlige vej over Kolding«. Altså kun nogle få tusinde over Kolding, og ingen over Skodborg. Fordelingen har været anderledes, før korndyrkningen og mejeribruget slog studeholdet ud på øerne og i Østjylland, men vi finder intet bevis for, at Skodborg på noget tidspunkt har været station på en rigtig studevej. Som også variationerne i kortlægningen af de nyere studeveje viser, har der været en vis ela-

sticitet, og den har uden tvivl været endnu mere udpræget i stude drivningens begyndelse, da man skulle føle sig frem til de mest egnede veje, men kendsgerning er, at da staten lægger studeeksporten i faste rammer 1475, spiller Skodborg ingen rolle. I alle dokumenter man kender til fra stude-reguleringens tidsrum, er det bestandig Ribe og Kolding, der optræder. 1545 indskræpes således, at »alt skal udføres over Kolding og Ribe under straf som for andet tyveri« (Eliassens bog om Kongeåen, side 22).

Hugo Matthiessen er ikke des mindre af den opfattelse, at studeeksporten til stadighed er gået over Skodborg – dog med nedsat færdsel på grund af den stærke udvikling i østkystbyerne, skønt studehandlerne ikke havde brug for byer undervejs, kun for veje, kroer og markeder – »indtil spærringen af overgangen ved Skodborghus i det 16. århundrede slog den før så levende rute fuldstændig ihjel. 1570 meldte passagen ved Foldingbro sig nemlig som arvtager, idet den åbnedes af kongen for udførsel af heste og hornkvæg«, men 1579 bestemtes, at dyrene skulle fortoldes på Skodborghus, inden man drev dem over Foldingbro. Året efter gik Skodborghus imidlertid ud af kronens eje. »Fra nu af træder Foldingbro som knudepunkt for drivvejene afgjort i forgrunden som den eneste tålte åovergang mellem Ribe og Kolding. Uundgåeligt og sikkert ramte døden således hjertet af den gamle hærvej, og passagen ved Skodborghus lukkedes fuldstændigt, indtil man 1776 så småt begyndte atter at åbne den for færdsel« (s. 80–81).

Foldingbro er som før antydnet et ældre trafikknudepunkt end Skodborg og kan ikke betragtes som arvtager for Skodborghus i kraft af de nævnte bestemmelser. Studene til Ribe nordfra har altid skullet passere Gredstedbro, hvis de kom over Kongeåen ad vestvejen, og Foldingbro, hvis de kom ad Hærvejen, da Ribe jo ligger syd for Kongeåen. At studehandlerne i 1570 slap for at drive studene til Ribe, men kunne nøjes med forud at hente en toldseddel i Ribe og forevise den i Foldingbro (Eliassen side 24), kan vist kun opfattes som en lempelse i bureaukratiet. At de i 1579 ydermere slap for at hente toldsedlen i Ribe og kunne klare det fornødne i Skodborghus, må betyde, at man i Skodborg har fået overladt et arbejde, man ikke har haft betroet før. Men at Skodborghus året efter, i 1580, fra kronen går over i privat eje, kan kun fortolkes således, at borg og vejkryds forlængst har mistet enhver betydning. Det var ikke en dødsdom over denne del af Hærvejen. Den var død i forvejen.

Den rette hærvej

Hugo Matthiessen har endnu nogle argumenter for, at hærvejsforbindelsen er gået over Skodborg til Immervad.

Bl. a. citerer han Danske Atlas fra 1781 om »en gammel Stenbroe over Beistrups May, som nu med Lyng er overgroet« som bevis for, at den gamle

vej må være gået over Skodborg. Men spørger man den lokale Beistrup-specialist, gdr. Kr. Hansen, Højvang, om stenbroen har hørt til den gamle gård Beistrup eller til Hærvejen, svarer han uden at tøve: Til gården.

Om Jels skriver Hugo Matthiessen side 81, at »som vogter over vejfærd-selen, der kom dragende ind gennem ryddene, kunne den længst forsvundne borg på det storladne voldsted ved bredden af Jels sø i middelalderen hævde en fremragende strategisk position.« Men det er Koldingtrafik og ikke Skodborgtrafik, der passerer Jels voldsted.

Et møntfund i Sommersted (nævnt side 84) kan lige så vel gælde en vej fra Immervad til Kolding, som en vej til Skodborg. Tovskov er heller ikke noget bevis for, at den alfare vej førte til Skodborg. Lige så lidt gælder det bemærkningen side 85 om Vojens, der i sit navn »bærer vidne om et æld-gammelt kultsted i brændpunktet af den store færdsel«. Navnet Vonsild bærer samme vidnesbyrd, og det får ikke Hugo Matthiessen til at trække Hærvejen over Vonsild.

Til slut et bevis, Hugo Matthiessen har lagt stor vægt på, Johannes Meiers kort fra 1649 over Haderslev østeramt, omtalt i Hærvejen side 10 og 85 og med udsnit af kortet afbildet i bogens billedbilag. Det bemærkelses-værdige ved Johannes Meiers kort er, at der fra Immervad udgår to veje mod nord, den østlige går til Årøsund (øerne) og Haderslev, og den vest-lige gren afmærker Meier med et »Rechte herr weg«, den rette hærvej. Ikke mindre bemærkelsesværdigt er imidlertid, at den afmærkede vej slet ikke fører til Skodborg, men til – Kolding.

Et studium af broerne kunne være nyttigt, men det har ikke interesseret Hugo Matthiessen. Søren Alkær sig er ikke i tvivl om, at Folding bro er langt den ældste, senere kommer Andst bro på Kolding-Ribevejen, og end-nu yngre er broen ved Skodborghus (Vejen sogn, s. 22–23). Ifølge Valde-mar Andersen er Foldingbro af arildstid, og den vedligeholdtes af Malt herred og Haderslev amt (Fra Ribe amt 1966, s. 333).

Efter gennemgangen af Hærvejens struktur og historie er jeg nået til en anskuelse modsat Hugo Matthiessens. Den midtjyske hærvej er i Kongeå-området stødt på et gammelt system af diagonalveje, som den ikke har kunnet trænge igennem og besejre. Der foreligger intet afgørende tegn på, at trafikken over Skodborg på noget tidspunkt har samlet en hovedfærd-selsåre til Immervad. Skodborg-overgangen har efter alt at dømme kun haft en sidevej til Hærvejen over Ribe og senere en supplerende vej til de to hærveje over Ribe og Kolding. Det vil være frugtbart at se det nord-slesvigske vejsystem under en anden synsvinkel end den, Hugo Matthiessen har anlagt; man skal søge efter skråveje og samlepunkter. I stedet for at tale om »den døde vej« fra Skodborg til Immervad, hvor der næppe nogen sinde har gået en dominerende hovedvej, skal man finde nøglen til vejgå-dernes løsning i udtrykket: den delte hærvej. *Bjørn Svensson.*

EN FORSVARSADRESSE FRA 1861

»Tidligt på året 1861 kom det til alvorlige rivninger med det tyske forbund, og man troede, at det ville blive krig. Under disse forhold tilbød en del sønderjyske studenter at gå frivilligt med i kampen, og efter tilskyn-delse af Asmussen underskrev jeg også deres adresse. Der kom jo nok senere nogle skoser over, at jeg ikke var student, men for mig var hoved-sagen den formentlig nærliggende mulighed for at komme i krig.«

Disse linier er fra A. D. Jørgensens »En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab« og skildrer den kritiske situation, der opstod kort efter nytår 1861.

Både i ind- og udland var der en stigende utilfredshed med regeringen Halls politik, og årsagen var hertugdømmernes forhold. Efter lang tids pres gav Hall 9. januar en række indrømmelser i de omstridte sprog-reskripter, f. eks. var der ikke længere tvungen dansk konfirmation i »det blandede bælte«. Store kredse i Danmark opfattede dette som veghed, og en adresse, der krævede beskyttelse for den danske nationalitet i Slesvig, »som vi er villige til at hævde, naar ej anderledes kan være, ved alle de Midler, som staa til vor Raadighed,« samlede 71.000 underskrifter.

Kong Wilhelm af Preussen, som netop var kommen på tronen, erklærede i Landdagen, at Preussen nu måtte erkende det som sin nationale pligt sammen med sine forbundsfæller at bringe en løsning på dette spørgsmål, og i Frankfurt forhandlede der om eksekution af Holsten og Lauenburg.

Ikke underligt, at der i København var en forventning om, at det ville komme til væbnet opgør. »Der kom noget op af ånden fra 1848, »Den tapre landsoldat« lød atter i Københavns gader, da de første tropper sendtes afsted, medens orlogsskibe udrustedes,« skriver A. D. Jørgensen.

I denne situation var det, at en gruppe sønderjyske studenter fandt sammen og udformede en adresse, som blev sendt til krigsministeren, generalmajor H. N. Thestrup. Adressen, hvis ordlyd gengives i det følgende, befinder sig nu i hans privatarkiv i Rigsarkivet.

Deres Excellence.

Da Krigsluen sidste Gang tændtes i vort Fædreland, var næsten hele den studerende Ungdom fra Sønderjylland ved Kiels Universitet.

Oplært af tydske Professorer i falske statsretlige Grundsætninger stillede Studenterne fra Kiels Universitet sig forrest i Oprørernes Rækker i Kam-pen mod deres Konge og Fædreland.

Oprøret blev lykkeligt dæmpet uagtet det kraftigt understøttedes af Tydskland, og Sønderjylland gjenfandt sig selv efter lang Tids Undertrykkelse og Forvildelse. Det er denne Omstændighed, som de slesvigske Studenter ved Kjøbenhavns Universitet have at takke for, at de ikke som deres Forgængere ere blevne underviste i Løgen og oplærte til Mened.

Deres Excellence!

Krigen truer atter med at bryde løs over vort Fædreland.

Det er dennegang ikke Landets egne Undersaatter, som gribe til Vaaben mod deres Konge. En overmægtig Fjende, der i de siden Oprørets Undertrykkelse forløbne Aar ikke har forsmaaet noget Middel til blandt Sønderjyllands Befolkning at udsaae Had og Misnøie med Hans Majestæt Kongens Regjering, truer nu med at angribe denne Oldgamle Del af Danmarks Rige.

I denne Erkjendelse have vi Undertegnede, besjælede af en levende Hengivenhed for vor allerunderdanigste Konge og den varmeste Kjærlighed til vort Fædreland, fundet en Opfordring og Forpligtelse til under en mulig forestaaende Krig mod Tydskland at stille vore Evner og Kræfter til Deres Excellences Raadighed.

Vi tage os derfor den underdanige Frihed at henvende den Bøn til Deres Excellence, at De, saasart det til Fædrelandets Forsvar gjøres Behov, vil anvende os Undertegnede til den Tjeneste, hvortil Enhver maatte findes skikket.

Kjøbenhavn, 10. Februar 1861.

<i>J. N. Becker</i> stud. med. et chirg.	<i>L. N. Bruun</i> stud. jur.	<i>C. Wolff (?) Petersen</i> stud. jur.
<i>H. C. Steffensen</i> stud. jur.	<i>O. Elmhuus</i> stud. med. et chirg.	<i>Johannes Middelboe</i> stud. jur.
<i>O. E. Lohse</i> cand. philol.	<i>A. V. Lohse</i> stud. jur.	<i>J. Thygesen</i> stud. jur.
<i>H. Matzen</i> stud. jur.	<i>Th. Paulsen</i> stud. jur.	<i>P. L. Skau</i> stud. jur.
<i>N. Brix</i> stud. philol.	<i>C. M. Carstensen</i> stud. theol.	<i>Anton Kragh</i> stud. theol.
<i>H. Wielandt</i> stud. med. et chirg.	<i>J. J. Martensen</i> stud. theol.	<i>C. L. Nissen</i> stud. theol.
<i>J. Riis Jensen</i> stud. med.	<i>C. A. Neuhaus</i> stud. jur.	<i>R. Hertel</i> stud. theol.
<i>A. F. Asmussen</i> stud. jur.	<i>A. D. Jürgensen</i> stud. polyt.	

Noget direkte resultat af studenternes henvendelse kendes ikke, selv om sønderjyderne fik følgeskab af en lang række studerende fra kongeriget. En adresse med over 100 underskrifter fremførte københavnske studenters ønske om at »øve sig i Skarpskydning, for derved at opnaa den Fortrolighed med Vaabenet, der er en saa nødvendig Egenskab for en dygtig

Soldat« og bad krigsministeren give de frivillige »Lejlighed til at foretage saadanne Øvelser under Militær Vejledning«. Overraskende er det at finde stud. jur. V. Hørup blandt underskriverne.

Blev der end ikke brug for studenterne i 1861, så vidner henvendelserne om en udbredt forsvarsvilje ikke mindst hos de sønderjyder, som nu søgte til Københavns Universitet.

For A. D. Jørgensens vedkommende måtte der da også i 1864 overtalelse fra Regensburgs side til for at afholde ham fra at melde sig til krigstjeneste. I stedet måtte han stå som tilskuer til kampen ved Sankelmark, som han sammen med C. F. Monrad overværede fra højdedragene syd for Flensborg.

Claus Bjørn.

Den store adresse til regeringen i 1861

Som Claus Bjørn rigtigt bemærker i sin omtale af henvendelsen til regeringen i 1861, er det ganske morsomt at finde Viggo Hørup blandt de studenter, der underskrev en særlig adresse til krigsminister Thestrup. Nu bør det jo være en ret, der tilkommer os mennesker, at vi kan skifte mening, og ingen vil vel hænge en mand op for, hvad han kan have ment i en mere umoden alder. Alligevel kan det være på sin plads at henlede opmærksomheden på, at mange af de senere angribere af de nationalliberales politik i 1861 var solidariske med den politik, som de efter 1864 ikke kunne blive trøtte af at forkætre. I »Aabent Sendebrev til Hr. Kirkesanger og Skolelærer samt Folkethingsmand og Navigationsskole-Forstander Berg på Borø« fra året 1872 har pastor M. Mørk Hansen i Vonsild (1850–64 i Felsted) mindet venstres almægtige leder Christen Berg om dette forhold.

Berg havde i sit blad »Kolding Folkeblad« den 19. april 1872 skrevet: »De Nationalliberale søgte med deres bedste Mænd, Hall og Lehmann, i Spidsen, som vi Alle vide, en Udsondring af Holsten, der løb saare uheldig af, idet den førte til en ulykkelig Krig og til Tabet af ikke ubetydeligt dansk Land«.

Mørk Hansen svarer herpå: »Jeg vil ikke paa dette Sted nærmere udvikle, hvilken kolossal Uretfærdighed og Usandhed denne Paastand indeholder angaaende Halls og Lehmanns Politik. Det kan vel være nok at minde Dem om, at det ikke var de Nationalliberale alene, men 71.000 danske Mænd med I. A. Hansen og Tscherning, samt alle daværende Venstremænd og Bondevenner i Rigsdagen i Spidsen, der i en Adresse til Ministeriet (som overraktes den 17de Maj 1861) i de stærkeste Udtryk opfordrede Regeringen til at fortsætte Bestræbelserne for at udsondre Holsten og udtalte: »at saalidt det danske Folk gjør nogen Fordring paa at beherske Holsten og Lauenborg, saa lidet vil det taale, at Holstens og Lauenborgs Forhold til Monarkiets øvrige Dele ordnes paa en Maade, der

bringer disse i nogen Afhængighed til det tyske Forbund« og »at vi ere rede til ethvert Offer for at hævde Kongerigets og Slesvigs bestaaende konstitutionelle Forening og den danske Nationalitets lovlige og billige Ret i Slesvig«. Formaalet var, som det hedder i Adressen, »Kongerigets og Slesvigs konstitutionelle Forening til et udeleligt og uafhængt Rige, og en indre Ordning af Slesvig, der beskytter den danske Nationalitets længe miskjendte Ret«. Dette Formaal var hele det bevidste danske Folks, og for at naa dette, tilbød Folkets Udvalgte af alle Partier »alle de Midler, der stode til deres Raadighed«, altsaa Liv og Blod, Gods og Formue«.

Det kan tilføjes, at Mørk Hansen også i sit »sendebrev« finder lejlighed til at minde Christen Berg om, at denne ved grundlovsfesten i Kolding i 1866 forsvarede den revision af junigrundloven, som man fik i dette år. Berg mente altså ikke dengang, at det var »folkets moralske ret« at bevare den.

Gg

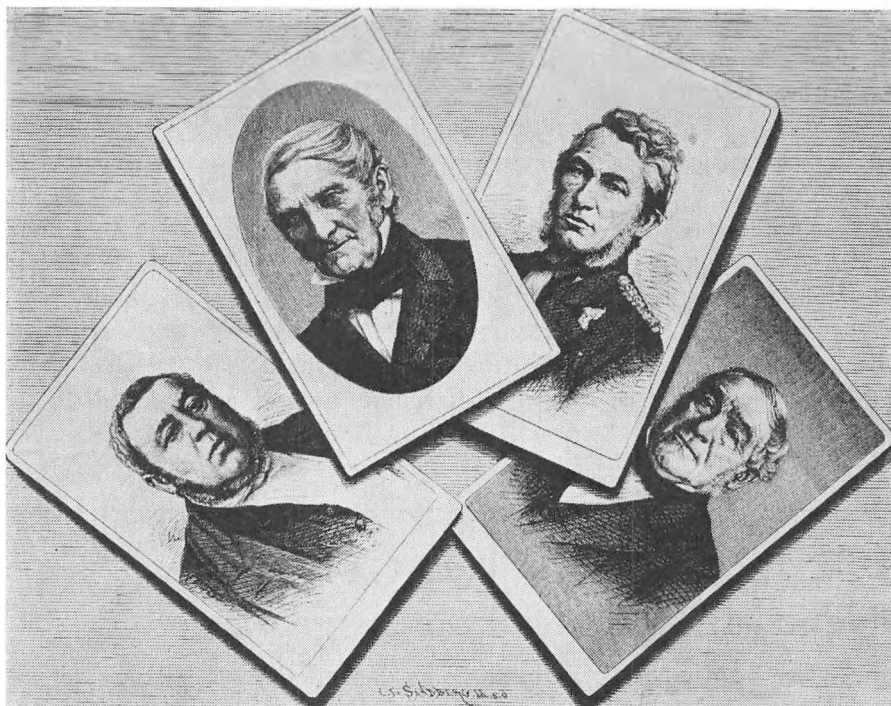

PETER JØRGENSEN

degnen fra Als, der kom i rigsrådet

Inden den nordslesvigske vælgerforening dannedes i 1888, fandtes der ingen dansk politisk organisation, hvorimod der fandt et intimt samarbejde sted mellem en række mænd fra hele landsdelen, som sad inde med befolkningens tillid. Blandt dem var fra Als Sønderherred Hans Lassen i Lysabild og degn Peter Jørgensen i Hørup. Til trods for at sidstnævnte valgtes ind i rigsrådet, synes hans navn at være glemt. End ikke »Bogen om Als« har værddiget ham et par linjer. Måske skyldes det, at han døde, inden fremmedherredømmet for alvor satte ind og fremkaldte nye førerskikkelser.

Peter Jørgensen var udgået af den alsiske almue. Han fødtes den 11. april 1822 i Lebøl, Tandslet sogn, som søn af arvefæster og bolsmand Christen Jørgensen på gården Meklenborg og hustru Marie Dorthe. Faderen døde inden sønnens konfirmation i Tandslet kirke 1837. Pastor Bering gav ham vidnesbyrdet »Meget godt« i kundskab og opførsel. Det var meningen, at Peter Jørgensen skulle følge i faderens spor, og han kom derfor ud at tjene hos bønderne; men det varede ikke længe, inden man blev opmærksom på hans gode åndsevner, og i 1844 kom han på Skårup seminarium på Sydbyn, som på den tid søgtes af adskillige slesvigere og holstenere. Han var flittig på seminariet og tog i 1846 lærereksamen med karakteren »Meget duelig«. Efter at have været hjælpelærer et år hos degn Lassen i Hørup virkede han fra 1847–49 som lærer ved rektorskolen i Sønderborg. Under Treårskrigen tilkendegav han på tydelig måde sit danske sindelag og fik af kammerherre Riegels, som var kommandant for den alsiske landbevæbning, en varm anbefaling. Fra 1849–58 virkede Jørgensen som ene-

I Illustreret Tidende 1874, nr. 751 står en nekrolog over Peter Jørgensen. Den er trykt sammen med tre andre nekrologer, nemlig Frederik Fabricius', Ove Christian Pedersens og Jørgen Ernst Meyers. Den første var efter et afbrudt teologisk studium blevet bibliotekar på Det kongelige Bibliotek og senere viceprovst på Regensen, den anden var kommandør i marinen og den tredje malermester og voksdugsfabrikant foruden capitain i Forstædernes Brandkorps, og det selvskeab, den nu glemte afskedigede degn fra Als således kom i efter sin død, fortæller lidt om hans rolle i datidens officielle liv.

F. v.: Peter Jørgensen, Fr. Fabricius, Ove Chr. Pedersen og Jørgen Ernst Meyer.

lærer i Tandselle. I februar 1858 udnævntes han af biskop Jørgen Hansen til degn og førstelærer i Hørup. Som den begavede og dygtige lærer, han var, vandt han sig snart befolkningens tillid. Foruden at passe sin skole på udmærket vis fik Jørgensen tid til at virke i det folkelige arbejde. Han samlede de unge til sang og foredrag, oprettede en brandkasse og blev medlem af grundskatligningskommissionen for Als. Nationalpolitisk var han ejderdansk og skrev artikler i »Den danske Slesviger«, »Dannevirke«, »Sønderborg Ugeblad« og »Dybbøl-Posten«, hvor han gik ind for, at Holsten udsondredes af det danske monarki og Slesvig knyttedes så nær til Danmark som muligt. Han hilste Holstens (og Lauenborgs) udskillelse af monarkiet ved kundgørelsen af 30. marts 1863 med glæde og sluttede sig til novemberforfatningen, som gjaldt for kongerigets og Sønderjyllands fællesanliggender og betød dermed Ejderpolitikens sejr over helstatspolitikken. Ifølge novemberforfatningen skulle rigsrådet deles i to kamre: et folketing med 130 medlemmer, hvoraf 29 valgt i Slesvig, og et landsting

med en trediedel kongevalgt og to trediedele folkevalgt, i alt 75, hvoraf de 16 stammede fra Sønderjylland. De første valg til denne forfatning fandt sted under krigen, og, opfordret af Nicolaj Ahlmann fra Verthemine, stillede Peter Jørgensen sig til valg i Augustenborg den 5. marts 1864, mens kanonerne dundrede på Dybbøl. Han valgtes med stort flertal ved kåring. Modkandidaten, løjtnant Kofoed, fik kun tre stemmer.

Den 25. juni trådte rigsrådet sammen i København. Samme dag opløstes Londonkonferencen uden resultat, og den 29. juni erobrede preusserne Als. Peter Jørgensen sad i sorg og spænding i hovedstaden, medens hans fødeø besattes af fjenden. På førsteminister Monrads udtrykkelige forlangende forblev de sønderjyske repræsentanter i København, og først da der i anden overordentlige samling indbragtes et lovforslag, som skulle udelukke de slesvigske repræsentanter, nedlagde han den 10. december sit mandat.

Mens Jørgensen opholdt sig i København, indstævnedes han af det af de nye magthavere udnævnte kirkevisitatorium til at møde i Augustenborg hos amtmand Sarau og provst Hoeck. På grund af sin virksomhed som fortaler for den danske sag blev Peter Jørgensen afskediget som degn og førstelærer i Hørup den 3. november 1864.

Den tidligere danske amtmand, kammerherre Heltzen, tilbød ham stillingen som branddirektør i Kolding, men Jørgensen ville ikke forlade sin hjemstavn. Der bevilgedes ham dog en beskedent pension af den danske statskasse. Peter Jørgensen købte et hus i Mommark, hvor han virkede som juridisk rådgiver for befolkningen i omegnen. I 1869 valgtes han som kirkeældste i Lysabild sogn.

Den preussiske landråd Matthiessen havde et godt øje til den afskedigede degn, og under den tysk-franske krig, som vakte så mange forhåbninger i landsdelen, blev han arresteret »als eine sehr preussenfeindliche Person«. Efter nogen tids fængsling fik han dog lov til at rejse til kongeriget imod at forpligte sig til at blive dér, så længe krigen varede. Med Frankrigs nederlag brast sønderjydernes håb om en snarlig udfrielse. Det blev klart, at man nu ville blive sat på en lang og hård tålmodsprøve, og for at udholde den måtte man indrette sig.

Jørgensen vendte tilbage til Als, men fængselsopholdet havde knækket hans helbred. Han døde efter et kort sygeleje i Mommark den 21. september 1873 – 51 år gammel. Smerten og skuffelsen over tabet i 1864 prægede Peter Jørgensens sidste år, måske også skuffelserne over, at han ikke fik lov til at fortsætte den gerning, han var kaldet til; men i hvert fald fik han betydning gennem den påvirkning, han havde udøvet over for sine elever og hjemstavnsfæller. Han var med til at forvandle en almue til et folk og var således med til at vinde indad, hvad udad var tabt.

KILDER:

Kirkebøgerne fra Tandslet, Hørup og Lysabild.
Chr. Maibøll: Optegnelser fra Hørup sogn (dupl.)
Nekrolog i »Illustreret Tidende« årg. 1874, nr. 751

Jens Lampe.

PRÆSTEFAMILIEN MARCKMANN I HOPTRUP

I anledning af 150-året for Laurids Skaus fødsel skriver seminarielektor H. V. Gregersen, Haderslev, om pastor J. W. Marckmann og hans familie, om dens tid i Hoptrup og om dens nære tilknytning til Laurids Skau.

Straks man passerer hovedindgangen til Hoptrup kirkegård, møder øjet gravpladsen for præstefamilien Marckmann. En oprejst granitsten fortæller: J. V. Marckmann – død 1861, Præst i Hoptrup – og hans Familiebegravelse.

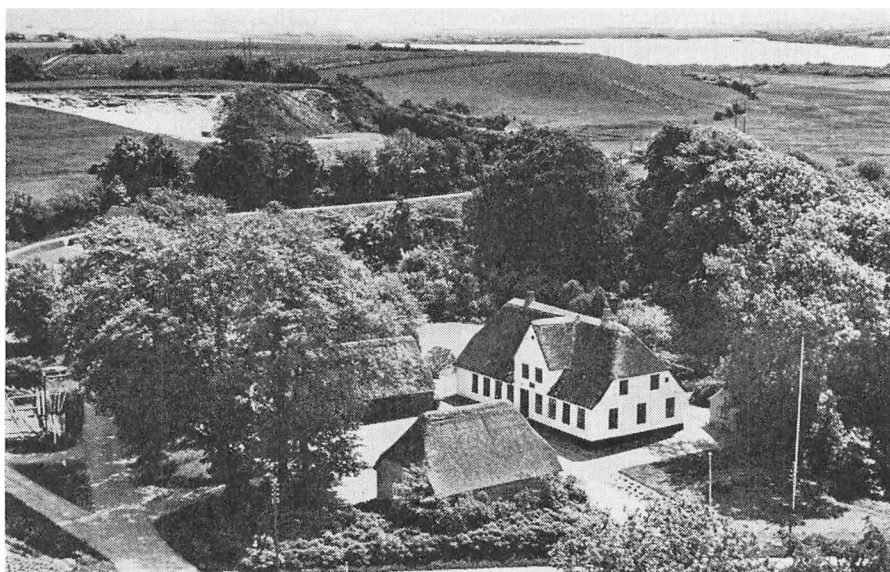
Spørger man i sognet, hvem det drejer sig om, vil man i almindelighed kun få et skuldertræk til svar. Navnet Marckmann er i virkeligheden glemt i Hoptrup sogn. Ud over hvad inskriptionen oplyser, ved man ikke noget. Det er gået med denne familie, således som vennen Edvard Lembcke, der så ofte kom på besøg i Hoptrup præstegård, forudsagde i sin sang til modersmålets pris: »Vore navne glemmes som sne, der faldt i fjor«. Det er imidlertid historikerens opgave at bevare mindet om henfarne slægter. Lad os derfor for en stund dvæle ved de hensovedes liv og virke.

∴

Uden at være i allerforreste række var Jørgen Wilhelm Marckmann¹ en af de fremtrædende skikkelser inden for den nyvakte liberale bevægelse i 1830'ernes og 40'ernes København. Marckmann var bornholmer, f. 1804 i Rønne, og således jævnaldrende med en anden fremtrædende bornholmer, filologen og politikerens Johan Nicolai Madvig. Medens denne hurtigt blev en kendt og værdsat videnskabsmand og senere minister, vandrede Marckmann ad mere stiltfærdige stier: teologisk embedseksamen 1829, lærer ved Borgerdydsskolen på Christianshavn, siden 1831 kateket ved Vor Frue kirke i København.

Var end hans ydre fremtræden uden større accenter, kom han dog ved sit ægteskab med den smukke og livlige Julie Frederikke Dorothea Olsen i 1836 til at stifte hjem, der snart blev samlingssted for en stor vennekreds af litterært og politisk interesserede fra det daværende København. Fru Julie var datter af den i 1829 afdøde notarius publicus, forfatter og teaterdirektør Gottsche Hans Olsen, hvis hjem ligesom hans embedskollega Rahbeks havde været et skattet midtpunkt i den københavnske selskabsverden. Frisindethed og en for den tid usædvanlig usnobbethed havde været et fremherskende træk i dette hjem. Gottsche Hans Olsen blev måske nok af mange i samtiden opfattet som en noget ekcentrisk person, men hans hu-

1. Foruden Marckmann og de mere kendte navne er også Gottsche Hans Olsen, Nicolaj Edinger Balle, Kristian Sick, Harald V. Fiedler og H. V. Rasmussen optaget i Dansk Biografisk Leksikon.

Præstegården i Hoptrup med Slivso i baggrunden.

stru, en datter af den gamle biskop Balle, dannede en gavnlig modvægt i den hjemlige sfære.

I hvert fald havde den unge fru Julie Marckmann fra sit hjem modtaget traditioner, som hun sammen med sin mand søgte at videreføre, omend i mere beskedne rammer. Thi nægttes kunne det ikke, at den gamle teaterdirektør havde levet over evne, og det måtte derfor være hans efterlattede enke kært at se sin datters fremtid sikret ved ægteskabet med den unge præst, selv om hans indtægter var meget beskedne.

Marckmanns boede til at begynde med i Fiolstræde, men da det omsider lykkedes at få et nyt og bedre kald som residerende kapellan ved Vor Frelseres kirke på Christianshavn, flyttede familien i 1845 ud til dette sted, hvorfra Marckmann nu og da tog sig en spadseretur på voldene rygende på sin kære pibe². Marckmann var blevet kendt for at hylde den nye tids frihedsideer, og det havde derfor slet ikke været så let for ham at blive forflyttet. Som så mange af sine samtidige havde han regnet med, at tronskiftet i 1839 ville have medført en omdannelse af regeringen i liberal retning, men snart måtte han sande, at Christian VIII ingenlunde havde tænkt sig at give slip på sin nedarvede enevoldsmagt. Kongen var ham derfor ikke velsindet, selv om han næppe har vidst, at Marckmann var forfatter til en artikel i det liberale »Kjøbenhavnsposten«, der i 1840 ud-

2. Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i København (herefter citeret: Skaus Brevv), s. 270. Korrespondancen mellem Skau og Marckmann fylder i denne udgave siderne fra s. 230 til s. 486, et uomstødeligt bevis for det nære forhold mellem Laurids Skau og den Marckmannske familie.

sendtes anonymt under titlen: »Revolutionen i Danmark i Aaret 1660 og Enevoldsmagtens Indførelse«.

Ind i 1840'rne blev Marckmann dog mere moderat og tog i nogen grad afstand fra de yderliggående liberale. Det blev nok så meget det nationale spørgsmål, der kom til at optage hans tanker. Det gik nemlig ham som så mange af hans samtidige, at begivenhederne i den slesvigske stænderforsamling med Peter Hiort Lorenzens demonstration til fordel for det danske sprogs ligeberettigelse i Sønderjylland tændte en glød i hans indre, som ikke skulle slukkes, så længe denne varmtfølede mand levede.

Det gav også genlyd ud over det ganske land, da sønderjyske bønder foranstaltede nationale folkemøder, først i Sommersted den 21. februar 1843, derefter på Skamlingsbanken den 18. maj 1843 – kun tre måneder efter den første offentlige manifestation af Sønderjyllands danskhed. Den 12. juni 1843 stiftedes hos Otto Schröter ved Sønderbro i Haderslev »Den Slesvigske Forening« med Hans Nissen fra Hammelev som formand, sognefoged Nis Steffensen fra Hammelev blev kasserer og den unge Laurids Skau fra Sommersted sekretær. Naturligvis måtte københavnernes se disse mærkelige mennesker fra det fjerne »Slesvig« eller »Dansk Holsten«, og det blev en oplevelse, som de tre ledende mænd fra »Den Slesvigske Forening« ingensinde kunne glemme³.

Marckmann var til stede ved modtagelsen i »Studenterforeningen« og – vennensæl og begejstret som han var – inviterede han dem hjem til sig. Fru Julie blev forfærdet over at skulle modtage bønder i sit hjem. Hendes datter, Judithe Salicath, har i sine erindringer⁴ fortalt, at moderen fortvivlet udbød: »Spytter de på gulvet?« Til sin overraskelse erfarede hun dog snart, at de var »frejdige og oplyste og opførte sig komplet som dannede mennesker«⁵. Navnlig den unge Laurids Skau forstod at begå sig både her og andetsteds i København. Det var som at blive overflyttet til en helt anden verden, og stedse droges hans sind fra nu af mod hovedstaden. Julie Marckmann delte samtidens syn på den unge Skau som en Aladdin-skikkelse, og for Skau blev fru Marckmann den gode fé, som han ikke kunne slippe af sine tanker.

Laurids Skaus hyppige rejser til København skal derfor givetvis også ses på baggrund af hans attrå efter at mødes med den kære fru Marckmann. Så snart der bød sig en lejlighed eller blot var et påskud til at tage af sted, var Skau parat⁶, og den slags var man naturligvis ikke sen til at få øje på i samtiden, så meget mere som det dengang var noget usædvanligt at begive sig ud på en så lang rejse. Kristian Sick i Odense, der i 1845

3. P. Lauridson: Da Sønderjylland vaagnede V, s. 69.

4. Judithe Salicaths erindringer findes kun delvis trykt i Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1945, s. 7–20 (udgivet ved Torben Glahn med indledning af Viggo Friederichsen).

5. Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1945, s. 10; meddelt i Skaus Brevv s. 230 f.

af understøttelsesforeningen »Syvstjernen« var blevet sendt ud på en art inspektionsrejse for at lodde stemninger og tilstande i Sønderjylland, skriver herom⁷, at de »hyppige Reiser i Kongeriget« ikke mindst havde sin årsag i »en iøvrigt meget undskyldelig Tilbøielighed til at færdes mellem mere aandelige Omgivelser«, og de kunne ofte »vel meget antage Præg af Adspredelsesreiser«. Takket være sine mange forbindelser i hovedstaden og andetsteds i kongeriget blev Laurids Skau den af sine samtidige fra Sønderjylland, der på den mest afgørende måde løsrev sig fra enhver form for slesvigsk særfølelse og provinsialisme. Ingen anden sønderjyde uden for embedsstanden havde som den unge Skau vist evne til at indleve sig i det københavnske borgerskabs akademiske cirkler, og det var jo netop disse kredse, som i hine år blev de politisk toneangivende. Sick skriver herom, at »Skau ved naturlig Talent, Læsning og Omgang med dannede Folk har hævet sig til en højere aandelig Sphære, saa man kan ikke fortænke ham i, at han faaer Smag for de analoge ydre Former og for sin Person indtil en vis Grad tilegner sig dem«. En meget stor del af æren for, at det lykkedes Skau at nå så vidt, tilkommer utvivlsomt familien Marckmann, ikke blot fru Julie⁸, men også pastor Marckmann, der ved grundige og omhyggelige drøftelser af politiske problemer, var med til at forme Skaus ydre fremtræden og stillingtagen til aktuelle situationer.

Atter og atter i sine breve til Marckmann bevidner Skau sin store taknemmelighed over den gode modtagelse og den enestående gæstfrihed, der blev ham til del i dette hjem. Snart korresponderede han ikke blot med pastor Marckmann, men også med fru Marckmann, dels ved tilføjelser til og fra hende i brevvækslingen med pastor Marckmann og dels ved en indbyrdes korrespondance, der desværre kun er bevaret brudstykkevis, idet mange breve ikke eksisterer mere og andre kun med fraklippede pasager.

Straks da Marckmann var flyttet ud på Christianshavn, tilbød han generøst Skau, at han nu kunne bo hos dem⁹. Det blev med årene til mange besøg, og der er vel næppe tvivl om, at Skau bragte liv og lystighed med sig. Et eksempel på fru Marckmanns grænseløse beundring for Skau har vi en påskrift på et brev til historikeren C. F. Allen¹⁰, en af husets mange venner. Hun fortæller heri om en redningsdåd, Skau skal have øvet, da han var på vej til kongen. »Jeg fortæller dette lille Epistel, thi De skal see, hvor Skjæbnen er ham gunstig. Han er født til Eventyr. De kan faa en rig

6. Skaus Brevv s. 234.

7. Sjø MSkr 1965, s. 300–312.

8. Skau til J. N. Madvig 1849 24/10: »Naar man først savner de mange Behageligheder, som Fru M[arckmann] har vidst at forskaffe mig under mit lange Ophold i Kjøbhvn., hvortil endnu kommer, at jeg skylder hende for en stor Deel min aand[el]ige Udvikling, saa lærer man først for Alvor at vurdere Sligt«.

9. Skaus Brevv s. 271.

10. Skaus Brevv s. 43–44.

Jørgen Wilhelm Marckmann (21. sept. 1804 – 11. juli 1861).

Mark, naar De skal til at male hans daadrige Liv.« Om stemningen under Skaus besøg tilføjer Marckmann: »De mærker jo nok af Brevene, at her er en Fjasen og Fnisen, som kunde tyde paa løse Skruer.«

Hvad Marckmann yndede, når Skau opholdt sig i hans hjem, var en omhyggelig og seriøs drøftelse af den foreliggende nationalpolitiske situation¹¹. Politik var efter både Skaus og Marckmanns mening noget, som kvinder ingen forstand havde på. Det var tidens opfattelse, og den deltes i virkeligheden også af fru Marckmann og hendes medsøstre på den tid. Et par linjer i et brev fra Skau til Marckmann giver i glimt deres indbyrdes forhold:¹² »Jeg har isinde at tage Deres gode Kone paa Ordet, hvad Logis angaaer, og vi ville da faae Tid til at gennemgaae ret Meget. Vel veed jeg, at Deres Ægteviv vil sige, at vi begge To dunster reent bort i lutter politiske Planer og Diskurser, men vi kunne jo gaae paa Akkord med hende og lade hende raade for, hvormange Timer hun vil tage i Beslag af vor Tid. Endvidere beder jeg Dem paa mine Vegne at sige, at det skal være

11. Kirke-Kalender for Slesvåg Stift 1862, s. 61.

12. Skaus Brevv s. 243.

Julie Marckmann, f. Olsen (6. juni 1813 – 10. febr. 1851).

mig en ufravigelig Pligt at anvende de Timer, som tilhøre hende, saagodt, at hendes muntre Lune ikke skal gaae fløiten, saalænge jeg er i Kjbhvn.«

Begivenhederne i grænselandet kunne Marckmann ikke slippe af sine tanker. At modtage besøg af Skau eller brev fra denne og andre, der kæmpede i forreste række for modersmålets ret, var hans ét og alt, og som det lidet ambitiøse menneske han var, tilfredsstillede det ham fuldt ud at yde sit bidrag til den standende strid i det stille og helst anonymt. Det nationalpolitiske blev for ham hovedsagen, og det blev ham stedse mere klart, at man måtte slække på de liberale krav for at få regeringen velvilligt stemt for den danske sag i Sønderjylland. Han kom herved i overensstemmelse med den politik, som kongen gav sin tilslutning ved udstedelsen af Det Åbne Brev af 8. juli 1846.

Skau gik stort set også ind for denne opfattelse i årene forud for Treårskrigen. For Marckmann betød den imidlertid et køligt forhold til mænd som Orla Lehmann, Carl Ploug og A. F. Tscherning. Allerede i 1844 havde Skau skrevet til Ploug¹³: »Fortæl Marckmann saameget, som han kan taale

13. Skaus Brevv s. 500.

at vide af dette Brev.« Værre blev det dog efter Skamlingsbanke-mødet i 1846, der viste, at Ploug ikke ville lade sig omvende af Det Åbne Brev, som da netop var blevet udstedt. »Nu at agere liberal er Galenskab,« hedder det hos Marckmann¹⁴, og senere i samme brev: »Jeg maa tilstaae, at jeg aldeles ikke holder af Deres Intimitet med Lehmann og Ploug, som er Narre og Bønhase.«

Det siger sig selv, at en mand som Marckmann måtte kunne tænke sig at finde ansættelse i det omstridte land, og ingen tanke kunne være Skau kærere. At få Marckmanns hjem til Sønderjylland ville for ham være som at få skabt en oase midt i den gølge ørken. Skau gjorde derfor, hvad han kunne for at få dette forsæt gennemført. Kendt over det ganske land blev det, da han i 1844 i sit såkaldte »opsigelsesbrev« til Christian VIII blandt andet hævdede, at kongen havde svigtet sit løfte om at give Halk præstekald til »en dygtig, dansksindet Mand (Pastor Marckmann).« Senere prøvede han adskillige gange at virke på højeste sted for Marckmanns ansættelse, og stor var hans skuffelse, da det i 1847 også glippede med Oksenvad-Jels præstekald. Marckmanns datter, Judithe Salicath, har i sine erindringer herom skrevet¹⁵: »Fader søgte stadig fra København, men Chr. VIII ville ikke ansætte ham. Endelig havde han dog underskrevet hans indstilling til et embede i Slesvig, Oksenvad. Ploug kom løbende ud for at fortælle det, men samme aften kom han løbende igen, sigende nej. Ligesom kongen havde underskrevet for Marckmann, kom fru Hall til kongen, bad ham om embedet til sin kusine, gift med Jørgensen, og så forandrede kongen Marckmann til Jørgensen. Kongen var foruden sin pjaltethed, at han ikke kunne stå for fru Halls bønner, også bange for at få Far til Slesvig.« Som man ser, er omtalen af Christian VIII præget af det almindelige omdømme, kongen havde hos tidens nationalliberalt indstillede borgerskab. En anden kilde hævder¹⁶, at grunden til kongens ændrede indstilling var den, at der bestod et kærlighedsforhold mellem ham og bemeldte dame, der var gift med den senere så landskendte konsejlspræsident C. C. Hall. Hvorom alting er, Marckmann kom ikke til Sønderjylland i årene før Treårskrigen.

*

Martsdagene i 1848 betød et vendepunkt i det danske folks historie, og snart greb begivenhederne også dybt ind i familien Marckmanns liv. En politisk interesseret mand som Marckmann måtte naturligvis følge udviklingen på allernærmeste hold, og det er betegnende, at nogle af de bedste skildringer af disse dages hændelser stammer fra hans hånd, meddelt i breve til Laurids Skau¹⁷.

14. Skaus Brevv s. 385, 390–391.

15. Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1945, s. 10, meddelt i Skaus Brevv s. 430.

16. Harald V. Riedler til Skau 1847 30/3, meddelt i Skaus Brevv s. 421.

17. Skaus Brevv s. 488 f., 450 f.

Oven i købet vovede Marckmann sig ud på den politiske arena, idet han stillede sig som kandidat til Den Grundlovgivende Rigsforsamling for sin fødeø Bornholm med Orla Lehmann som modkandidat. Bornholmerne vidste dog nok, hvem de skulle vælge, nemlig en af deres egne! Mens Marckmann var på Bornholm for at lede agitationen, boede Laurids Skau i hans hjem på Christianshavn¹⁸, da krigen havde gjort ham til flygtning. Hans gode ven, den senere birkedommer Harald V. Fiedler, søgte at advare ham mod den folkesnak, som han gav stof til ved sit langvarige ophold hos fru Julie¹⁹: »Jeg vedkjender mig aabent den Overbeviisning, at de gode Damer have – ikke fordærvet Dig –, men lammet Din Virksomhed for den gode Sag, bortdraget Din Tanke og Tid formeget fra den, gjort den tilgængelig for at tage en anden Retning« etc. Noget senere skriver samme gode ven til Skau: »Jeg kunde ønske, at Du imellem vilde forandre Dit Ophold. Du har jo Venner trindt om her.«

Omsider lod Skau sig løsrive og tog ophold på Rugstedgård ved Vejle, hvor han ivrigt virkede for Marckmanns ansættelse som præst i Højen²⁰. »Alt velovervejet vilde det være een af de heldigste Befordringer for Marckmann, der kan ventes, og De vilde gjøre vel imod Familien ved at give ham dette Kald,« skrev Skau til den nye kultusminister, Marckmanns bornholmske ven, J. N. Madvig²¹. Marckmann fik også kaldet, og Skau sørgede for alt det praktiske i forbindelse med overtagelsen²². Den slags lå nemlig slet ikke for den gode Marckmann.

I slutningen af 1849 kunne Marckmann omsider holde sit indtog i sit nye præstekald, men foreløbig alene, idet nådensåret først skulle afvikles i Højen. Først i sommeren 1850 kunne familien atter samles. Fru Marckmann havde vinteren over haft ophold hos kultusminister Madvig, og det blev Skau, der ledsagede fruene med børn og mor og en niece til Højen, men det var just ikke i en lykkelig stemning, at hun ankom til sit nye hjem. Skau har fortalt Madvig følgende om indtoget²³: »Marckmanns familie ledsagede jeg da til Højen. Veiret var yderlig slet, og det første Indtryk desaaarsag ufordeeltigt. Fru Marckmann græd forskrækkeligt, og da Intet var bragt i Orden, saae det rigtignok ogsaa broget ud. Marckmann hører ikke til dem, der let og hurtigt arrangerer sig, og han og Damerne løb hid og her som en Flok forvildede Faar.«

Forholdene i Højen var således alt andet end efter ønske, og bedre er det nok ikke blevet af, at fru Julie sandsynligvis har været gravid, da hun ankom til sit nye hjem. I hvert fald fødte hun en dreng godt syv måneder

18. Skaus Brevv s. 463 f.

19. Harald V. Fiedler til Skau 1848 12/11 og 1849 1/2, meddelt i Skaus Brevv s. 466.

20. Skaus Brevv s. 467 f.

21. Skau til J. N. Madvig 1849 28/3, meddelt i Skaus Brevv s. 469.

22. Skaus Brevv s. 471 f., 472 f., 474 f.

23. Skau til J. N. Madvig 1850 12/7, meddelt i Skaus Brevv s. 475.

efter. Hvorom alting er, stod det Skau ganske klart, at i Højen kunne familien ikke blive. Den kortvarige glæde, fruén havde haft af et besøg af en ungdomskærlighed, major de Saint-Aubain²⁴, blev hurtigt forvandlet til knugende sorg, da den unge officer faldt i slaget ved Isted nogle dage senere.

Men med dette slag var »sejren for dansken vunden«, og det kunne nu blive til alvor med at få Marckmann ansat i et af de mange ledige sønderjyske præstekald. Skau var ikke sen til at virke for dette, og kun en god måned efter fru Marckmanns ankomst til Højen, sendte han da efterstående brev til kultusminister Madvig²⁵, hvoraf hovedparten bringes, da det ikke tidligere har været trykt, og fordi det med al ønskelig tydelighed vidner om den omsorg, som Laurids Skau viste pastor Marckmann og – fru Julie Marckmann!

★

»Dennegang er det Marckmanns Stilling og Forhold, jeg vil tillade mig at udvikle for Dem, da der netop nu gives en god Leilighed til at gjøre Noget, hvorved de væsentligste Savn og Ubehageligheder baade for M[arckmann] og Fruen kunne afhjælpes, naar De, Hr. Minister! dertil vilde være saa god at række en velvillig Haand, hvorom jeg indtil videre vil føle mig overbeviist, at De gjerne vil.

Af Fruens Breve vil De allerede have sporet nogen Forknyttelse, og selv om hun nu har med Interesse lagt Mærke til de Skjönheder, som Veileegnen frembyder, saa er det dog tydeligt, at der maae være et vist Noget, der altid vil virke forstyrrende paa hendes Sind, og som hun neppe med den største Anstregelse vil kunne blive Herre over, uagtet jeg skylder Sandheden at tilstaae, at hun strider ærligt. Jeg har været ofte i Høien og lagt nøie Mærke til Alt, ligesom jeg ogsaa har gjort mit Bedste for at lette Familien Vanskelighederne. Det, som fornemmelig gjør Livet drøit for hende, er ikke alene Bygningerne, skjøndt Manglerne hverken ere faa eller smaae. Hvis disse bleve afhjulpne, vilde hun ikke blive synderlig bedre tilfreds, thi der er Noget, som ikke kan afhjælpes, og som tynger hende saaledes, at, hvis man ikke finder Udveie, vil denne smukke og rige kvindelige Natur lide et Knæk, som neppe kan overvindes eller gjøres godt igjen.

Først og fremmest er det da en total Mangel paa aandeligt Liv og Kultur i Befolkningen og i alle de Mennesker, som Forholdene anviser Familien til Omgangskreds. Det er ikke Hovedstadens Dannelses, endnu mindre Videnskabeligheden, men det er aandelig Bevægelighed, Smag o.s.v., som Befolkningen saa ganske totalt mangler og derved saa væsentligt adskiller

24. Omtalt i Julithe Sallicaths erindringer, utrykt del. Smlgn. Skau til J. N. Madvig 1850 12/7: »Major de Saint Aubain kom kjørende Søndag Morgen, hvilket oplivede meget. Vi gjorde om Eftermiddagen en Tour gennem Voile til Greis Mølle, og den grandiose Egn virkede godt paa Fruen, saa hendes gemytlige Livlighed syntes fuldkommen at indfinde sig igjen«.

25. Skau til J. N. Madvig 1850 14/8 (RA. J. N. Madvigs arkiv).

dem fra Naboerne paa Østsiden i Slesvig. Af Omegnens dannede Beboere er Pastor Theillades Kone²⁶ den eneste, som har behaget Fruen. O[rla] Lehmann²⁷ morer hende, men af mange Grunde kan han ikke blive jævnlig Gjæst i Huset, og endnu mindre kan Marckmanns komme hyppigt til ham. Det samme gjælder om Stockfleths²⁸. Egnens grandiose Skjønhed anerkjender hun tilfulde, men deels kan hun kun faae det Skjønne at see, naar Heste og Vogn ere til Disposition, som dog maae indskrænke sig til høist et Par Gange ugentlig, deels ere Skjønhederne tillige strenge og alvorlige, de virke imponerende, men ikke velgjørende paa hendes Nerver. Noget egentligt Smukt i hendes Øine findes ikke i Præstegaardens Nærhed, og hun holder ikke af den anstrengende Voltigeren over vældige Bakker og dybe Dale og bliver derfor som oftest hjemme, undtagen naar hun kjører.

Det Hjemlige vil hun aldrig kunne finde, og indtil dette Øieblik har en næsten staaende Vemod hvilet over hende. Dertil kommer endnu, at Kirken mere ligner en Stald end et Tempel, og medens hun paa den ene Side føler Trang til at komme der, føler hun sig paa den anden Side uhyggelig stemt, saasnart hun kaster Øinene omkring sig.

Alle disse Betragtninger har jeg først i de sidste Dage klart opfattet, idet jeg har ledsaget Familien til andre Egne. De har nemlig besøgt mig her i Houst, da M[arckmann] har i Sinde at søge Hoptrup eller Vilstrup Præstekald, og jeg har kjørt omkring med dem, samt ført dem sammen med flere Beboere, og derved traadte Alt klart frem for mig. Her, langs Lille Belts Kyst, blandt de smukke Skove, de levende Hækker, de stolte Bøndergaarde, de deilige Kirker, hvis Indre svarer til Hovedstadens, de smaa venlige Bakker, kort sagt, den hele Egn gjorde et – jeg kunde kalde det – rørende Indtryk paa hende. Her, udbød hun, her føler jeg mig hjemme! Igaar kjørte vi en Tour paa alle mulige Veie, og af og til faldt Yttringer som t. Ex.: »Her er det accurat som fra Ermelundsbakken til Fortunen«, »Her er det blot de smukke Villaer, som mangler, for at ligne i eet og alt Strandveien,« »Barsø var i hendes Øine Hveen,« »Als var den skaanske Kyst, ligesaa Fyen i det Fjerne,« det er blot – tilføiede hun – »meget meer romantisk, men fuldkommen saa venligt som Dyrehaven.« »Gud, her kunde jeg leve« var hendes Ord, og Taarerne stod hende i Øinene.

Da Marckmann havde en lignende Følelse og desforuden syntes godt om det raske aandelige Liv, samt den kultiverede Bondestand med dens propre Gaarde og huuslige Indretninger, og desforuden blev opmuntret af Besty-

26. Peter Andreas Frederik Theilade var 1844–65 præst i nabosognet Øster Starup i Brusik herred. Hans hustru var jævnaldrende med fru Marckmann.

27. Orla Lehmann var fra slutningen af 1848 til 1861 amtmand over Vejle amt.

28. William Walker Stockfleth var herredsfoged i Nørvang-Tørrild herreder, dertil i 1849 konstitueret som amtmand over Vejle amt, mens Lehmann var taget som krigsfange. Senere kom Stockfleth til Haderslev.

rerne af Almuebibliothekerne²⁹ til dog for Guds Skyld at tage sig af disse, som under Krigen havde lidt saameget, vaagnede hans gamle Tilbøielighed til at virke for Folkeoplysning, og det blev let for Fruen at bevæge ham til at tænke paa at opslaae sit Paulun her, da han selv havde længe gjemt paa Lysten. Desuden kan han jo i Kongeriget ikke godt søge Forflyttelse i de første Par Aar, medens der aldeles Intet kan være til Hinder for, at han søger her, hvor Forholdene ere saa eiendommelige og usædvanlige. Han reiste derfor lige til Flensborg for at gjøre sin Opvartning for Slesvigs Dictator [Tillisch] og tale med ham og Sagen, medens Fruen og min Kone, der synes godt om hinanden, have kjørt omkring i Egnen, studeret Kjøkkenvidenskab, Spinden, Væven og Tvinden o.s.v. og i det Hele kommet saa godt i Overeenstemmelse, at de i bedste Harmoni kunde enes om at kujonere mig og frarøve mig Heste, Vogn, Kudsk m. m., medens jeg Stakkel maatte see med mine Folk at besørge Høsten med de tiloversblivende Kræfter, saa godt det lod sig gjøre.

I Flensborg har M[arckmann] funden en god Modtagelse, baade hos Tillisch, Departementschef Bagger og Sekretæren Regenburg. Han kunde strax have faaet et stort Embede, hvis han vilde have paataget sig at præke Tydsk, men det turde han ikke. Desuden behager nu Hoptrup ham og Frue, og dette vil han derfor søge. Kaldets Størrelse er efter Degnens og Kirkeværgernes Opgivende 2400 Rbdlr. foruden Bolig og Brænde, men jeg er overbevist om, at det er større i Virkeligheden. Afgifterne ere kun $\frac{1}{3}$ af dem i Høien, og der er ingen Enkepension. Bopælen ligner mere et Palais end en Præstegaard. Haven er brilliant og afgiver en Udsigt, som ikke let finder Lige. Man seer ikke alene en udstrakt yndig Eng, smukke Skove og Lille Belt, hvoraf en Bugt gaaer temmelig nær ind til, men selve Augustenborg sees fra en Forhøining i Haven. Hovedlandeveien til Hamborg løber tæt forbi, uden dog at være saa nær, at Tummelen generer. Kirken, der i Skjønhed maaler sig med de bedste Kjøbstadkirker baade udentil og indeni, ligger paa den anden Side af Veien paa en Høi, og Kirkegaarden, omgivet af gamle mægtige Almetræer, ligger rundt om den og er bedre holdt vedlige end de bedste i Kjbhvn.

Beboerne høre til de propreste og netteste i Slesvig. Nogle faa Sl[esvig-]Holstenere ere der, men som blot savne en fornuftig Præst for at blive Dansksindede. Men det Allervigtigste er Sognebibliotheket, som var meget stort (1200 Bind) og dannede Kjernen for Bibliothekerne for Almuen i Amtet.

Dette er næsten den vigtigste Grund for mig til at ønske M[arckmann] til Præst i Hoptrup, thi hvis vi ikke faae en Mand med speciel Interesse for denne uendelig vigtige Sag, vil hele den i stærk Flor værende Læsning samt

29. Smågn. Jakob Petersen: Danske Folkebiblioteker i Sønderjylland i Tiden mellem Krigene (Festskrift til H. P. Hanssen).

Laurids Skau
(22. maj 1817 – 11. maj 1864)

Bibliothekerne gaae tilgrunde, da Tydskerne har handlet med dem som ægte Vandaler. Da M[arckmann] nu har været Bestyrer af denne Sag i Kjbhvn.³⁰, saa kjender alle Bestyrerne ham her, og Alle vide, at han har gjort overordentlig meget for denne Sag, hvorfor de ogsaa specielt opfordrede ham til endelig at søge Embedet.

Af personlige Hensyn kunne det jo være ganske behageligt, om M[arckmann] vilde søge Vilstrup, hvor jeg boer. Min Kone har forsøgt at bevæge ham dertil, men jeg fraaader det, fordi det i Sagens Interesse er langt fordelagtigere, at Marckmann kom til Hoptrup. Det er et bedre Folkefærd, og da Præstegaarden desuden er langt bedre, saa vilde det være Egoisme af mig at ønske ham ansat her, skjøndt Indtægterne omtrent ere lige saa store.

Endelig er der en mere almindelig Betragtning, som maaskee i Manges Øine er af liden Vægt, men som i mine Tanker er af den største Betydning. Jeg veed nemlig af Erfaring, at det, som de enkelte danske Familier og især yngre dannede Mænd have savnet meest, ere dannede Familiekredse i og omkring Haderslev, hvor de kunne tye hen engang imellem for at rekreere Aanden og styrke og muntre Sindet. Naar nu Latinskolens Lærere komme til Haderslev, saa ere de strax anviste en meget snever Omgangskreds, naar de ikke vil amalgamere sig med de tydske Huse, og dette mener jeg i Førstningen burde undgaaes. Det er tvertimod de tydske Huse, der af Trang til dannet Selskab skulde bringes til at søge de danskdannede Mænds Omgang,

30. Marckmann havde i 1844 for Trykkefrihedsselskabet udgivet en meget fortjenstfuld »Fortegnelse over Skrifter til Læsning for Menigmand«. Smlgn. J. Aarsbo: Bibliotekerne og Samfundet (1935), s. 19 ff.

og dette vil ogsaa skee, naar blot Livet ikke gjøres de friske Kræfter altfor drøit i Førstningen, saa de kunne udholde den Isolering, som man sandsynlig vil udsætte dem for i Begyndelsen. Af det allerede ansatte Embedspersonale er der kun et Par Familier, der kunne uden Gene give et Aftenselskab, og dette er for Lidt. De veed selv af Erfaring, Hr. Minister! hvor godt det gjør den arbeidsomme Videnskabsmand, naar han i en god Familiekrede, hvor Liv og Aand findes, kan rekreere sig efter en byrdefuld Dags Arbeide, ja, jeg tør næsten paastaae, at uden en saadan Rekreation, ville de Fleste blive kjede og sløve. Da nu Haderslev By ikke pludselig kan omskabes, saa maae man benytte enhver given Leilighed til at anbringe saadanne Familier i Nærheden af Byen, som baade selv har Lyst og Trang til at see dannede Mænd hos sig, og til hvem dannede Mænd med Glæde søge hen engang imellem for at forfriske sig efter de ofte trivielle Arbeider. Dette vilde nu være Tilfældet med den Marckmannske Familie. Der vilde blive gjensidig Tilbøielighed, og Fru M[arckmann] vilde netop her i Hoptrup finde det, som hun allermeest savner i Høien, thi Hoptrup har altid været et af de Steder, som Latinskolens Lærere besøgte paa deres Aftentoure. Naar nu Vilstrup blev besat med en lignende selskabelig Familie, vilde nogle væsentlige Savn for et dannet Personale i Haderslev være afhjulpen.«

Vennen Madvig svigtede ikke. Det gjorde Tillisch og Regenburg heller ikke. Naturligvis skulle Marckmann være præst i Hoptrup, men for fru Julie blev det kun en stakket glæde. Den 30. januar 1851 fødte hun sønnen Nicolaj Julius Christian³¹, og den 10. februar udåndede hun. Endnu samme dag skrev Marckmann til Skau³², der da opholdt sig som rigsdagsmand i København: »Tusind og atter Tusind Gang Tak for al Deres Kjærlighed til hende . . . Deres Brev leverede jeg til Julie imorges, da vi tog Afsked, og hendes Læber berørte det. Deres Kone stod hos os. Ak! Gud trøste ogsaa Dem, thi jeg veed det. De tager Dem alt dette saa nær.« I Hoptrup kirkebog indførte han hendes død og tilføjede: »Gud velsigne Dig, til vi sees igjen.«

I nogle afskedsord fra familiens store vennekreds i København hedder det bl. a.³³: »Det er Dødens Magt, som her aabenbarer sig, der ikke blot bringer Ordet til at forstumme paa den Afsjæledes Læber, men ogsaa kvæler det i Graad og Hulken paa de Levendes. Og dog skulde mindst ved denne Grav Døden være seirende ikke blot i Graven, men ogsaa blandt de Levende paa dens Rand. Thi skal jeg udtale Hilsenen fra de fraværende Venner som et Vidnesbyrd, Alle vistnok med uskrømtet Sandhed ville enes om

31. Hoptrup kirkebog, døbt d. 5. marts 1851, »ægte Søn af Præst i Hoptrup J. W. Marckmann og afdøde Hustru, Julie Frederikke Dorothea, f. Olsen. Faddere: Fru Marie Castenschiold, f. Olsen, fra Borreby ved Skelskør, Frøken Cecilie Gandil, Gaardejer Laurids Skau fra Houst i Vilstrup Sogn.«

32. Skaus Brevv s. 475 f.

33. I familiens eje.

at give den Hensovede, saa være det udtalt i de Ord: Hun har levet! Eller skulde nogen finde det betydningsløst at sige om den Afdøde, hvad man maaskee mener kan siges om hvilkensomhelst? O, den, der har kiendt hende, forstaaer Sandheden og Berømmelsen i de simple Ord, og hvorledes man ved mange, der bæres til Hvilen, kan være usikker, om de ogsaa have levet. Sandelig, et større Lov kan vanskelig gives nogen Afdød end den at have ført paa Jorden, hvad der virkelig fortæner at kaldes et Liv. Og Livets Magt var stor i hende. Hvo, som har kiendt hende, maa ikke sande det? Og hun følte varmt og inderligt ikke blot for de Nærmeste, men for alt, hvad der er sandt og skønt og stort, følte saaledes derfor, at det opfyldte hende, og hun levede derfor. See, derfor bliver den Afskedshilsen, jeg har at bringe fra fraværende Venner, til en Tak – ja, vi takke Dig, Du Hedengangne! for, hvad Du gav ilive, som hvad Du efterlod i Døden, for den Livets Virkning, som udgik fra Dig, for hver Daad og hvert Ord, hvorved Du har tilskyndet og opflammet til alt, hvad der fortæner Lov og berømmeligt Eftermæle.«

•

Med ét slag var det Marckmannske hjem blevet totalt forandret. Husets gode fé var borte, og i virkeligheden var ingen i stand til at erstatte hende. Den halvvoksne datter Judithe søgte efter bedste evne sammen med kusinen Cecilie Gandil og den gamle bedstemor at udfylde den tomme plads. Sønnen Godske var derimod endnu kun en stor dreng og blev optaget som elev på Haderslev lærde skole. Til at begynde med syntes det, som om Marckmann prøvede på at leve op til hjemmets traditioner. Et halvt års tid efter katastrofen har Skau fortalt Madvig om forholdene i Hoptrup præstegård i disse linjer³⁴:

»Marckmann giver gode Middags- og Aftenselskaber, og tiltrods for hans seige Natur er det virkelig endnu, ligesom en god Engel svævede over Stedet og Huset. Judithe opmander sig og vinder baade Indvortes og Ud-vortes . . .

Med Hensyn til Marckmann selv har jeg baade Lidet og Meget at sige. Paa den ene Side er han den samme som tidligere, langsom og glømsom, men paa den anden Side tager han sig mere, ja altfor meget af sit Huus. Han har Fornemmelsen af, at der savnes en Sjæl i Huset og bilder sig ind, at han skal erstatte samme. Hvis det nu var i aandelig Forstand og lidt mindre i det Materielle, vilde jeg ansee det for høist fordeelagtigt. Men ulykkeligviis er det Omvendte Tilfældet. Han er bleven – som Pigebørnene siger – den frygteligste Potttekikker, der kan tænkes. Han gaer i Spise-

34. Skau til J. N. Madvig 1851 16/6, meddelt i Skaus Brevv s. 481 f.

35. Heinrich Raimund Baumanns erindringer findes udgivet i udtog i Sjø Arb 1926, s. 205–242.

Det her meddelte afsnit stammer fra den utrykte del af disse erindringer.

Baumanns erindringer er nu påny under udgivelse og vil udkomme i Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1965–66, der udsendes i løbet af 1967.

kammeret og tæller Pølse og Kjødstumper, Grisefødder og Lammehoveder, Æg og Anchiovis o.s.v. Jeg har sagt ham, at han skulde vogte sig for Overdrivelser i den Retning, da Følgen vilde blive, at ingen Huusjomfru vilde blive hos ham . . .

Forresten staaer Marckmann sig godt med Menigheden. Hans Optræden er besindig og forsigtig i det Hele, og skjøndt jeg vilde ønske, at han var lidt mere præcis i Forretningssager, saa er det dog ikke saa slemt, at det egentlig skader. Hans Natur er nu engang saa, og man kan ikke skabe Folk om. Frøken Gandil er ham imidlertid en god Paaminder, da hun ikke er bange for at drive paa ham, naar Klokkeren slaar.

Med hans Prækener er det mere vaklende. Naar han ikke bliver forstyrret Løvedag Eftermiddag, saa gaaer det meget godt, men dette kan jo umulig forhindres, ja der kan jo endog indtræffe Tilfælde, hvor Embedspligt, f. Ex. Sygebesøg, absolut fordrer Præstens Trøst og Opmuntring. I saadanne Tilfælde er det galt, thi han kan ikke præke, naar han ikke i Forveien har lært sin Tale, og det er skeet mere end eengang, at han har vrøvlet betydeligt i Kirken. Pigebørnene har anmodet mig om at sige ham dette, og jeg har ogsaa gjort det og navnlig bedt ham om at læse sin Præken midt i Ugen for ikke at blive overrasket, men dette vil han paa ingen Maade. Alt skal bie til den 11te Time.«

Der er utvivlsomt meget rigtigt i, hvad Skau her så åbenhjertigt har fortalt. Marckmann hørte ikke til den slags mennesker, der evnede at tage en rask beslutning. Alt skulle nøje gennemtænkes, og ikke mindst efter at hjemmets drivende kraft, fru Julie, var borte, blev hans valne indstilling til livets daglige forhold mere og mere iøjnefaldende for alle, der stod ham nær. Men at han virkelig til at begynde med sammen med børnene søgte at yde sit bedste, fremgår også af nogle minder, som en skolekammerat til Godske har efterladt sig³⁵. »Vi morede os altid fortræffeligt i den gæstfri præstegård« – ikke mindst takket være Judithe og hendes kusine Cecilie, der skildres som »en vældig spilopmager«. Videre hedder det: »Oftre traavede vi en hel lille flok lørdag eftermiddag derud, og havde vi lyst til at overnatte, stod det os frit; der var som oftest plads til adskillige. På et gæsteværelse ovenpå fandtes bl. a. en seng til 9 personer, et arvestykke fra formanden, pastor Petersen, der havde været særlig rigt begavet med sønner. Den var nagelfast langs hele den ene væg, ved skillerum på tværs delt i tre afdelinger og kunne som sagt rumme 9 personer, men når den meget tykke præst undertiden fik lyst til at dele kvarter med os, optog han to pladser og kunne endda kun have den tyndeste af os til sidekammerat. Det var just ikke nogen rolig belægningsstue, og en god stund efter, at præstens lange pibe var røget ud og lyset slukket, fortsattes sludren. Meget blev der leet deroppe, men aldrig stærkere end en søndag morgen, da præsten ville iføre sig et par nye af landsbyskræderen forfærdigede bukser. Noget sær-

Judithe Salicath, f. Marckmann (1837–1910).

ligt geni til måltagning og klipning har denne skræder nu næppe været, i hvert fald havde han ikke taget sin tykke sjælehyrdes omfangsrige mave med i betragtning, thi hvor meget pastoren end bestræbte sig for at bringe denne genstridige genstand inden for linningen, ville dette ikke lykkes; den svuppede stadig op igen. At vi ledsagede disse frugtesløse anstrengelser med homerisk latter, er let forståelig, og den formindskedes ikke, da hans velærværdighed med udbruddet: »I er nogle flabe alle til hobe!« og med de nye bukser om haserne forsvandt ind i sit eget soveværelse. Hvem der dog havde kunnet tegne!«

Selv om det anførte blev skrevet af en spøgefugl, er det nok ikke uden grund, når det om Marckmann hedder, at han i høj grad forsømt sit eget ydre. Datteren Judithe er ikke blind herfor, men set med hendes øjne havde han »et overordentligt smukt hoved, meget fine, smukke træk, smukke blå øjne og lyst, krøllet hår. Hans skikkelse var normal og meget net, når han blot ikke havde negligeret den«³⁶. Det var netop sagen: han negligerede Marckmann til hest³⁷: »Jeg laante ham min gamle Ridehoppe, da han ikke

36. Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1945, s. 10, meddelt i Skaus Brevv s. 232.

37. Skaus Brevv s. 585.

ganske sit ydre. Allerede i 1845 havde det moret Skau at se den gode turde udsætte sine til Beqvemmelighed vante Lemmer og sin velvedligeholdte Mave for en saadan Rystelse, som en Ridetour paa min unge, lystige og vælige engelske Ridehoppe vilde foraarsage. Det var ret en Morskab at see ham tilhest paa det gamle Øg, i sorte Klæder, Hat, korte, tykke Been, hverken Pidsk eller Sporer og holdende fast med den ene Haand i Sadlen for ikke at styrte af, medens han med den anden agerede Styrmand.«

Andre end Skau har fastholdt billedet af Marckmann for eftertiden. Konrektor Edvard Lembecke skildrer ham³⁸ som »en stor, svær, temmelig korpulent Mand. Af geistlig Værdighed var der meget lidt i hans ydre Optræden; han var skjødesløst, næsten malpropert klædt, og naar han blev ivrig, kunde der let slippe ham en dygtig Ed ud af Munden. Han var ikke særdeles begavet, men han var en grundærlig Natur, og Hjerte havde han. Som Præst tror jeg ikke, at han kunde være noget betydeligt for en Menighed, men hans Bravhed skaffede ham dog Agtelse.« Pastor Harald Valdemar Rasmussen i Halk, den senere professor, der har skrevet en udførlig nekrolog over Marckmann³⁹, fremhæver, hvorledes »hans Væsen i mange Henseender bar Præget af det Formløse, ja næsten Forsømte«, men desuagtet var »gjennemtrængt af fin Dannelse«.

Med henblik på forholdet mellem forældrene har datteren fremhævet⁴⁰, at hendes far over for hendes mor altid havde været, hvad hun kalder »meget liberal«, men »vis a vis sig selv var han det ikke; han var en overordentlig ren og moralsk karakter«. H. V. Rasmussen har understøttet denne bedømmelse af Marckmann ved at skrive⁴¹: »Der var visse Ord i Sproget, Ord som brav, ærlig, sanddru, Marckmann udtalte med en særegen dyb Malmklang, det var netop de Egenskaber hos et Menneske, han selv satte højest. Alle, der kjendte ham, vare enige om at give ham dem tilbage som i høj Grad passende paa ham selv. Hvad der udbredte en vis Skjønhed og Fylde over hans Personlighed, var det, at hans Tanke og Hjærte altid virkede i Forening. Ordet Enfold, som det stundom bruges i en smuk Betydning, kunde anvendes paa ham – der var noget Ufordulgt, Rent i hans Tankegang og Væsen, noget, saa at sige, Gjennemsigtigt, »Sindet var saa lyst som Haaret«.

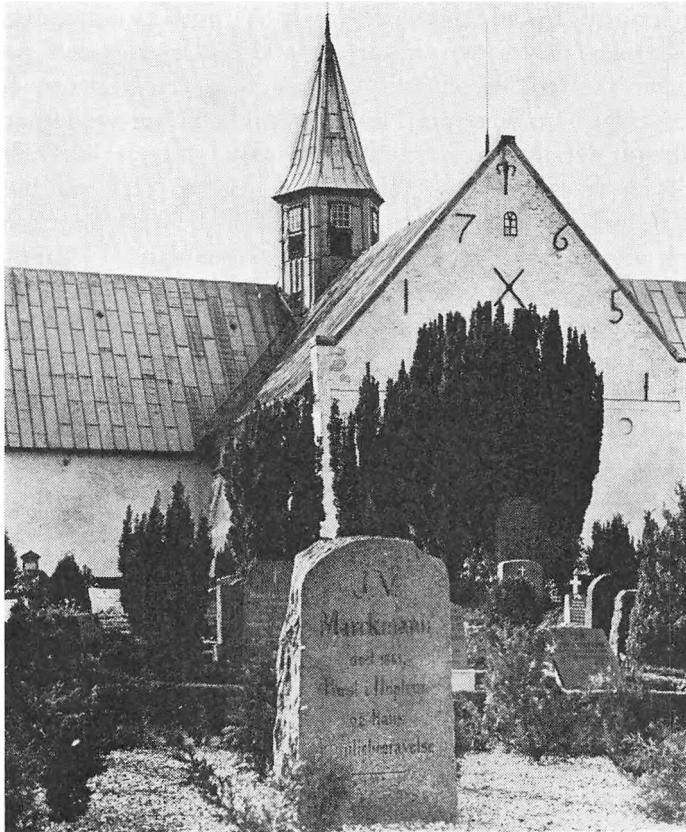
Kun når han følte, at danskhedens for ham så åbenbare ret i Sønderjylland blev trådt under fode, kunne han fare op med en løves mod. Konpromisser og vage mellemstandpunkter forstod han sig ikke på, og lunkenhed i det nationale spørgsmål var ham inderligt imod. Kundgørelsen af

38. Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1933, s. 44. Edvard Lembeckes meget læseværdige erindringer er ved Johannes Chr. Nielsen udgivet i Haderslev-Samfundet 1934 s. 15 ff., 1935, s. 35 ff., 1936, s. 29 ff., 1937, s. 29 ff., 1938, s. 41 ff., 1939, s. 29 ff., 1940, s. 29 ff. og 1941, s. 15 ff.

39. Kirke-Kalender for Slesvig Stift 1862, udgivet ved Imm. Barfod og Holger Rørdam, s. 55–67.

40. Judithe Salicaths erindringer, utrykt del, meddelt i Skaus Brevv s. 232.

41. Kirke-Kalender etc., s. 65.

Hoptrup kirke. På stenen i forgrunden står: J. V. Marckmann, død 1861, Præst i Hoptrup og hans Familiebegrovelse.

28. januar 1852, der fremtvunget af »den europæiske nødvendighed« bebudede en kommende helstatsforfatning for det danske monarki, modtog han med forfærdelse. »Han saa i denne Regeringshandling kun den nationale Sags Undergang og forbandede dens Ophavsmænd. Dens videre Udvikling virkede ligefrem tærende paa ham,« fortæller H. V. Rasmussen⁴². I denne situation anrøbte han professor Christian Flor, der da opholdt sig i Dresden, om at vende tilbage til Sønderjylland for at overtage ledelsen af den nationale kamp⁴³: »Dersom De nu, Hr. Etatsraad! ikke af Hensyn til Dem selv vil komme hjem, saa kan De ikke med Ret forlange, at det, De hidtil har gjort, skal regnes Dem til Fortjeneste. Dersom De ikke kommer hjem nu, da vil jeg for min Deel sige: Saa kan De for Fremtiden gjerne blive aldeles borte, og allermindst vil jeg bede Dem komme mere til Hoptrup-Præstegaard. Jeg er en ulykkelig Mand, men i Lykke eller Ulykke

42. Kirke-Kalender etc., s. 64.

43. Marckmann til Flor 1852 26/6, meddelt i Skaus Brevv s. 482 f.

skal jeg dog aldrig forlade mit Fædrelands Sag, men trolig gjøre for den, hvad min Skrøbelighed formaaer, om saa alle Andre svigtede den.«

Marckmann skaffede sig selvsagt ikke just venner ved sin iltre optræden i den sag, der var hans ét og alt. Flor er nok ikke blevet synderligt oplivet af at få tilsendt det anførte ultimatum, og snart følte også Laurids Skau⁴⁴, at han ikke mere var velset i Hoptrup præstegård. Skau var blevet embedsmand og måtte i disse år gå på akkord med, hvad Marckmann opfattede som uretten. »Det blev efterhaanden ensomt inden i ham, som det allerede iforvejen var blevet det udenom ham, i hans Hjem, i hans Omgangskreds. For silde indsaa han, at han ved at forlade Kjøbenhavn og det Liv, han der igjennem et langt og mærkeligt Tidsrum var voxet sammen med, havde lørevet sig fra sin kraftigste Livsrod. Den mægtige Strøm, til hvilken han tidligere med hele sin Sjæl havde betroet sig, løb nu langt uden om ham og ikke altid i den Retning, der huede ham. Meget havde han at ville klare, styrke og afvende, men hans Arm faldt ned i Afmagt, der fattedes ham nu de fordums Tilknytninger«⁴⁵.

Han søgte da trøst i stille syssel med litterære opgaver. I sine unge år i København havde han været et ivrigt medlem af »Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug« siden dets stiftelse i 1835, og det var derfor naturligt, at han – som antydet i Skaus brev til Madvig – efter sin forflyttelse til Hoptrup ville tage denne gerning op. Han blev derfor i 1852 initiativtageren til stiftelsen af »Selskabet til Udgivelse af danske Folkeskrifter« sammen med nabopræsten F. E. Boisen i Vilstrup, samt rektor S. B. Thrige og konrektor Edvard Lembcke i Haderslev⁴⁶. Selv skrev Marckmann nogle af de skrifter, som dette selskab udsendte i de følgende år, således »Om Staden Ninive« (1854), »Hvorledes England blev erobret og bebygget af de Danske og siden har baaret Mærker deraf« (1857). Betydeligst og mest kendt af disse skrifter blev imidlertid Marckmanns bearbejdelse af C. F. Allens store værk »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«, der i 1860 blev udsendt under titlen »Danskhedens Skjæbne i Slesvig«. Det var tanken med denne udgave »at delagtiggøre« – som det hedder i Allens forord – »Menigmand i Slesvig« med indholdet af hans store værk, og ingen kunne gøre dette bedre end Marckmann, thi det var et emne, som han gik op i med liv og sjæl.

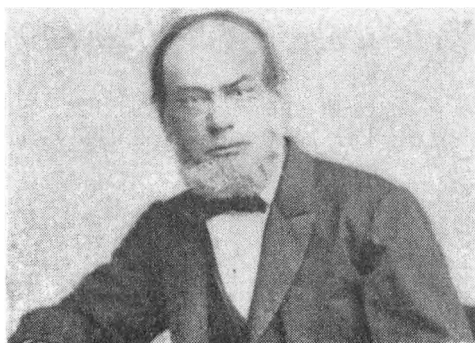
Men næppe havde Marckmann lagt pennen, før alt blev anderledes. Hans ældste datter Judithe var blevet gift med advokat Carl Salicath i Haderslev, og sønnen Godske drog som student af sted til København. Men hans ensomhed skulle blive endnu større. Edvard Lembcke har på sin egen gribende måde skildret Marckmanns sidste tid i disse linjer⁴⁷:

44. Skaus Brevv s. 477 f.

45. Kirke-Kalender etc., s. 64.

46. Olav Christensen: Selskabet til Udgivelsen af danske Folkeskrifter (Sjy Årb 1964, s. 349–367).

47. Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1935, s. 45.

Edvard Lembcke (15. juni 1815 – 21. marts 1897).

»En lille dreng havde han endnu hjemme, og det var hans trøst og glæde. Drengen fik hjernebetændelse, og i sin angst løb Marckmann uophørligt på sin klodsede måde ud og ind hos ham med sine tunge støvler. Da lægen forklarede ham, at barnet især trængte til ro, blev han forskrækket og gik nu altid i strømper, ikke blot i huset, men også ud i sneen for at møde lægens vogn. Da barnet var død, blev hans bryst heftigt angrebet. Jeg besøgte ham tidt, og det var et sørgeligt syn at se den rivende fart, hvormed sygdommen ødelagde dette kæmpelegeme. Til sidst blev han indlagt på hospitalet i Haderslev, hvor han kunne være under daglig lægetilsyn, og hvor også hans gifte datter kunne tilbringe en del af dagen hos ham. Der så jeg ham sidste gang dagen før hans død.«

Derimod blev Marckmann forskånet for at opleve Godskes død. Lembcke mener, at »den unge, friske og livsglade student« var blevet smittet af sin far. Han blev derfor sendt til Vestindien, »men en måneds tid efter skrev han hjem, at han ville komme tilbage for at dø hjemme. Det nåede han ikke. Han døde på hjemrejsen, men bad kaptajnen konservere hans lig i et fad rom, og på den måde fik han dog en grav i hjemmet.«

Og Marckmann blev forskånet for at opleve ulykkesåret 1864. Det ville måske have ramt ham endnu hårdere end tabet af hans to sønner.

Et års tid før sin død talte Marckmann ved Nis Lorenzen Lilholts grav på Halk kirkegård. Det blev hans sidste offentlige fremtræden, og hans tale ved denne lejlighed skal have været af en egen sjælfuld og gribende art. »Jeg kommer snart bagefter,« havde han da ytret til pastor H. V. Rasmussen⁴⁸, »jeg føler, at Døden har taget et Tag i min Skulder.«

Da slægt og venner og sognets folk tog afsked med Marckmann på Hoptrup kirkegård, lød det fra alles læber, at den, der havde forladt dem, havde været »et godt menneske«. Denne dom over den afdøde var – al sin jævnhed til trods – måske noget af det mest rammende, der kunne siges om Jørgen Wilhelm Marckmann.

H. V. Gregersen.

48. Kirke-Kalender etc., s. 66.

Klichéer lånt fra Haderslev Samfundets årsskrift, Johs. Nielsen, Haderslev.

Fortegnelse over avisartikler i 1966

Følgende forkortelser er anvendt: Flensborg Avis: FIA. Jydske Tidende: JT. Dannevirke-Hejmdal: DH. Der Nordschleswiger: DN. Sønderjyden: S. Vestkysten: V.

ALMINDELIG HISTORIE

- J. Kronika*: Sydslesvig og oplevelser omkring julen 1945. III–VIII. (FIA. 4.1., 7.1., 11.1., 14.1., 18.1., 21.1. – afsluttet).
- Dose*: Ein Blick 400 Jahre zurück. (DN. 10.1.).
- Søren Telling*: Gåderne omkring general Schleppegrells død. Hans hingst var hvid og ikke brun. (FIA. 21.1.).
- H. H. Bruhn*: Da friheden kom til Tønning – og de engelske besættelsesmyndigheder spændte ben for danskheden. (FIA. 26.1.).
- Ernst Siegfried Hansen*: Als das Schiff wieder ein Ruder bekam – »Der Nordschleswiger« erschien vor 20 Jahren zum ersten Mal. (DN. 2.2.).
- Raloff*: Gut-nachbarliche Beziehungen ein Erfolg der Sozialdemokraten – Schutz der Minderheiten durch Partei-Abkommen seit 1902 garantiert. (DN. 4.2.).
- H. Hunger*: Før og efter afstemningen. Minder fra afstemningstiden og tiden, der gik forud. Mødet med H. P. Hanssens sidemand i den berlinske rigsdag på en mark i Alsace. (FIA. 10.2.).
- Johan Meyer*: Afstemningsminder fra Frøslev og Flensborg. (10.2.1920). (FIA.10.2.).
- Harboe Kardel*: Nordschleswigsche Erinnerungen: Die schweren Jahre 1914–18. (DN. 15.2.).
- N. Petersen-Høkkelbjerg*: Da Det konservative Folkeparti kom til Nordslesvig. (JT. 22.2.).
- Johannes Christiansen*: Hvem dræbte general Schleppegrell? Efter en mundtlig overlevering i Harreslev-slægten Christiansen var det en soldat Seier ... Se også 22.9. J. Jørgensen: Hvem skød generalmajor Schleppegrell? (FIA. 9.3.).
- Da Flensborg skulle forsvares mod britiske angreb fra nord. Om skyttegrave, pansergravspærringer og strategiske jernbanevogne i den nordlige bydel i 26-årigs memoirer. (FIA. 1.4.).
- Socialdemokratiske foreningsarbejde i Aabenraa før 1920. (S. 21.4.).
- Jobs. Jürgensen*: Anno 1115 wurde Knud Laward Statthalter von Schleswig. (DN. 30.4.).
- Morten Kamphövener*: Gæringer og brydninger, da Nordslesvig vågnede. (JT. 1.5.).
- Dose*: Was die alten »Thingbücher« erzählen. (DN. 2.5.).
- Dose*: Vor hundert Jahren – Eisenbahnen. (DN. 3.5.).
- Harboe Kardel*: Die schweren Jahre 1914–1918. (DN. 17.5., 11.7., 12.8., 16.9., 6.12.).
- Eskild Bram*: Sønderjyde var øjenvidne til Jyllandsslaget. (JT. 22.5.).
- Erik Svønsson*: Er det blevet flovt at drøfte nationale problemer? (JT. 3.6.).
- Hvad »Pers Pissel« betød for danskheden. (FIA. 11.6.). Se også 7.6., 17.8., 12.8.
- Zwei Königsplatten erzählen Geschichte des Ringreitens. (DN. 30.6.).
- Poul Kamp Schøitz*: Fra helteskikkelsen Roland til sønderjysk ringridning. (JT. 3.7.).

- E. Wittrup-Johansen*: Bag 1864-nederlaget stod den tyske finansverden. (FIA. 12.7.).
- Harboe Kardel*: Zigeuner-Invasion vor 300 Jahren. (DN. 18.7.).
- Chr. Petersen*: Straffefangernes kår under befæstningen af Nordslesvig. (DH. 23.7.).
- Rasmus Dreyer*: Kongedrabet ved Slien. Fund af pavebrev i gammel formularbog bringer nyt om de ulykkelige trosstridigheder efter Valdemar Sejrs død. Erik Plovpenning skulle kanoniseres. (FIA. 27.7.).
- Adolf Schaich*: Erindringer an Nordschleswig. (DN. 27.7., 29.7., 30.7.).
- Dose*: Krisenzeitern auch vor 400 Jahren. (DN. 4.8.).
- Audun Hierman*: En fejlerindring. Generalen fra Nrunlanes (Frederik Adolf Schleppegrell) (FIA. 13.8.).
- Chr. Petersen*: Da forældrene i Frørup iværksatte skolestrejke. (DH. 13.8.).
- Harboe Kardel*: Der umstrittene Paragraf 5. (DN. 19.8.).
- Jeff Lytsen*: Løfteparagraffen der blev slettet. (JT. 20.8.).
- Vor 100 Jahren protestierten die Heimdeutschen in Berlin. (DN. 25.85.).
- Kai Edv. Larsen*: Paragraf fem et bærende grundlag for nationalitetskampen. (DH. 13.9.).
- Ove Lund*: Stats-udsalg af præstegårdssjod. (DH. 14.9.).
- Johs. Jensen*: De gamle bomhuse. (DH. 4.10.).
- Eskild Bram*: Slesvigismen vil skabe personligheder og »stil«. (Interview med biblioteksdir. dr. M. P. Johannsen). (JT. 9.10.).
- Harboe Kardel*: Klaus Groth und der Norden. (DN. 11.10.).
- Harboe Kardel*: »Dat Apenrader Stadtrecht« – Fund in einem Kopenhagener Antiquariat. (DN. 24.12.).
- Ole Bech*: Millioner blev smuglet over grænsen i journalists bil. (Samtale med Emil Ruge, Dybbøl Banke). (JT. 30.12.).
- Det gamle toldflag fra Flensborg. Hvordan det gik til, at deputationen fra Flensborg i 1920 kunne overrække kong Christian et dansk flag. (FIA. 30.12.).

PERSONALHISTORIE

- Maleren Jes Jessen, Aabenraa, 1743–1807. (S. 6.1.).
- O. Bonefeld*: Hertug Hans den Yngre en uheldig møntherre. (JT. 9.1.).
- Sydslesvigsk præst hædret med Chr. Paulsen-prisen. (Om pastor H. F. Petersen, Satrup). (DH. 13.1.).
- Harboe Kardel*: Der letzte Leiter des deutschen Seminars. (DN. 18.1.).
- Hans Rütting*: Christian Nissen – en engelbo. I–II. (Ansæt som lærer og bibliotekar for fangerne i Plötzensee, Berlin). (FIA. 19.–20.1.).
- Zacha*: Østkystens eneste digegreve. (Peter Dahl, Årøund). (JT. 23.1.).
- Bernhard Hansen*: Danske redaktørers nattevagt ved Flensborg fjord. Redaktør Jens Jessens minde hædres ved indstiftelse af en mindemedalje. III. (FIA. 4.2.). Se også 1.2., 4.2., 5.2., 22.7.
- Marie Christensen*: De gjorde, hvad de kunne. En dansk-sydslesvigsk præstekones eksempel – og Charitas Lindemann fra Altona. (Fru Augustiny og Charitas Lindemann, født Bischoff). (FIA. 5.2.). Se også 11.2. Bernhard Hansen: Hun gjorde, hvad hun kunne. (Med illustration af gravstenen).
- Rinkenæs-præsten Niels Johannes Jensen. (S. 5.2.).
- N. C. Spandet*: Lærer ved grænsen i en begivenhedsrig tid. (V. 5.2.).
- Fr. Rudbeck*: Det genvakte Sydslesvigs taknemmelighed. Et minde om mænd i Syd-

- slesvig i anledning af 100-året for P. Lassen-Strukstrups fødsel. (FlA. 18.2.).
Morten Kamphövenær: Peter Grau – de store øjeblikkes mand. (JT. 20.2.).
Adolph Andersen: Da Kai Holm blev anholdt ved et kaffebord på Als. (JT. 2.3.).
 Lidt slægtshistorie ved et firmaskifte. LRS. Bent Miang nu eneindehaver af den anerkendte sønderborgske advokatpraksis. (FlA. 16.3.).
 Peter Grau, en af danskhedens forkæmpere. (S. 18.3.).
Jens Lampe: Da heksebålene flammede. En hekseproces i Kappel 1639. (Om Anna Stiges). (FlA. 18.3.).
 »Ved opbrud« (afskedssamtale med sognepræst P. Neergaard-Jensen, Skrave. (DH. 19.3.).
Ole Bech: Kristen Kold og Sønderjylland. (JT. 20.3.).
Holger Hansen: Kromand, møller og politiker. (H. A. Krügers 150 årsdag). (JT. 6.4.).
Harboe Kardel: Apenrades letzter Scharfrichter. (DN. 9.4.).
 Jellingstenens ældgamle budskab – også på engelsk. (Lang art. om Emil Ruge). (DH. 9.4.).
Jens Lampe: Skårup-seminarister fra hertugdømmerne. I–II. (FlA. 21.–22.4.).
 Fhv. minister Lis Groes om sine sønderjyske forfædre. (S. 11.5.).
Karsten Svensson: Fik vagtarrest og jernkors for at redde krydser og mandskab. (H. Kock, Sønderborg). (JT. 29.5.).
P. Poulsen: Kongen, karrikaturtegneren og Brorson. (FlA. 1.6.).
Jens Holdt: Bruhn-slægten i Flensborg. Fjorddampskibsfartens grundlæggere i 1866. (FlA. 25.6.).
 Kronik: »Knud Laustsen Knudsen«. (Forfatteren Chr. Parø om marskbonden i anledning af 100-året for hans død). (DH. 29.6.).
Børge Larsen: Sønderjyde vender hjem til Rebild-fest. (Om Boy Jessen, der udvandrede fra Frøslev i 1926).
Hans Gorrson: Fordrevet præst fandt et fristed i Christiansfeld. (Chr. Wollesen Meyer). (JT. 17.7.).
Poul Hvid: Missionær Jens Dixen fra Jels. (V. 22.7.).
Karsten Svensson: Flygtede til Danmark i et gammelt drikkekrug. (Hans Petersen, Augustenborg). (JT. 24.7.).
 Beretningen om Sofie Mortensen fra Sønderborg 1910–20. (S. 29.7.).
Jørgen Lund, Rødding: Træk af Bevtoftmandens saga (om Hans Krüger). (DH. 27.8.).
Nis P. Andersen: En sønderjysk landsbydegn. (DH. 24.9., 1.10., 8.10., 15.10., 22.10., 29.10., 9.11., 26.11., 3.12., 17.12. og 24.12.).
Rasch: Das letzte Blatt nach 200 jäh. Tradition Goldschmiedefamilie Bödewadt-Tondern. (DN. 5.10.).
Chr. L. Mørk: Gik i døden for at redde sin brors liv. (Om sønderjyder i I. verdenskrig). (JT. 9.10.).
Eskild Bram: Kongen over Vestslesvigs opdrættere af korthornskvæg. (Samtale med Math. Jepsen, Rørkær). (JT. 20.11.).
M. P. Seedorf: En afsat biskop blev den danske digtekunsts fader. (Anders Arrebo). (FlA. 23.11.).
Eskild Bram: Barndoms minder fra Draved Skov. (Hans Hermansen, Løgumkloster). (JT. 27.11.).
Eskild Bram: Sognets gode hukommelse. (Jes Kjer, Foverup). (JT. 27.11.).

- Eskild Bram*: Lærte frisernes sprog og vandt deres hjerte. Interv. m. pastor Fr. Hanneke, Nibøl. (JT. 4.12.).
- Eskild Bram*: De gamle så Guds ansigt i rugkernen. (Samtale med Hans J. Dall, Jels). (JT. 11.12.).
- Aabenraas sidste russer: Trofim Ognew. (S. 14.12.).
- Ole Bech*: Julen på slægtsgården er ikke, hvad den var engang. (Chr. Ludolf Lytsen, Østterby). (JT. 18.12.).
- J.T.*: Fra min Flensborg-tid. En nordslesvigers barndomserindringer. (FIA. 23.12.).
- Poul Tolderlund Hansen*: En af »Håbets mænd«, stiftsfysikus P. A. Madvig i Haderslev. (DH. 24.12.).
- Dieter Küssner*: Gottorpernes guldalder. Gottorp-hertugernes kulturelle ambitioner. (FIA. 30.12.).
- Amatørhistorikeren Agner Sandhøj Andersen, Sønderborg. (S. 24.12.).
- Karsten Svensson*: Grankvist i en tændstikæske var juletræet i dødslejren. (Johanne Hansen fortæller). (JT. 24.12.).
- Per Lidell*: Ærøboen, der blev dansk digtekunsts fader (Anders Arrebo). (FIA. 29.12.).
- Ole Bech*: Sønderjyde flygtede over 3.000 kilometer i den russiske vinter. (Andr. Lunding, Jels, fortæller). (JT. 31.12.).
- Eskild Bram*: 54 år på mælkevejen (statskonsulent Johs. Jensen, Åbenrå). (JT. 31.12.).
- Eskild Bram*: Dansk vandrelærer og altnuligmand i Sydslesvig. (Niels Kjems, Harreslevmark). (JT. 31.12.).
- Folketingsmand Jens Bladt om sine erindringer fra Sønderjylland. (S. 31.12.).

NATURHISTORIE

- Willy Buch*: Om vadehavs- og marskundersøgelser. (26.3.).
- Johs. Petersen*: Ny teorier om vadehavets forhistorie? Fortiden gemmer mange gåder. (FIA. 2.7.).
- P. Uhd Jepsen*: Fuglefangst i vadehavet. (V. 16.9.).
- Verkrüppelte Bäume und Hexenzauber – Jels Troldwald. (DN. 24.12.).

ARKÆOLOGI, MUSEUM OG FOLKLORE

- Als der Lehrling weder rauchen, trinken noch tanzen durfte. 325 Jahre Sonderburger Bäckerinnung. (DN. 15.3.).
- Sønderjysk brandværnsmuseum har til huse i Christiansfeld. (23.3.).
- Arkæologisk aktivitet ved Flensborg. Udgravning af jernudvindingsanlæg i Klusris. Den store gravhøj overfor den danske skole i Kobbermølle skal undersøges påny. (FIA. 26.3., se også 28.3., 19.4., 25.4., 8.6., 10.6., 30.8.).
- Søren Telling*: Viking-vejen, der ikke er mere. Den gamle handelsforbindelse mellem Hedeby og Hollingsted er i dag en asfaltbane. (FIA. 29.3.).
- Postmesteren i Gram bruger hele sin fritid på arkæologi (N. Vedsted Hansen). (JT. 17.4.).
- Chr. Ingwersen*: Bondegården fra 1550 i den travle handelsby. »Ostenfelder Haus«, den maleriske saksergård. (FIA. 20.5.).

- s-c: Landets første brandværnsmuseum (Christiansfeld). (JT. 12.6.).
Harboe Kardel: Die Tradition des Ringreitens – Sie reicht 275 Jahre zurück. (DN. 25.6.).
 Nye oplysninger om Nydam-båden (rester i Sorø af båden). (S. 30.6.).
Harboe Kardel: Ein Lob für die Provinzmuseen. (DN. 23.7.).
 20.000 værdifulde fotos havnet på lossepladsen (Augustenborg). (JT. 31.7.).
Kirstine Poulsen, Hviding: Høsten før og nu. (V. 13.8.).
 Gamle høstskikke, bl. a. i Sønderjylland. (S. 6.9.).
Søren Telling: En hidtil ukendt hemmelighed i Dannevirkevolden opklaret. (JT. 9.10.).
 Gräber wie Sand am Meer – Hünengrab bei Wittstedt. (DN. 15.10.).
Leopold Kretzenbacher: Ringreiten nicht nur im schleswigschen Grenzland. (DN. 19.10.).
Eskild Bram: Oplagring af hukommelse i forskningens tjeneste. (Om lokalhistorisk indsamling af traditionsstof). (JT. 23.10.).
Ole Bech: Storm kan ødelægge uerstattelig bygning (Bulladen ved Tyrstrup gl. præstegård). (JT. 30.10.).
Søren Telling: Mosemanden Sebastian og hans skæbne. (JT. 20.11.).
Kaj Sieverts: Om Ejdersteds Haubarge. (FLA. 3.12.).
 Wo Punsch und Sirup flossen. Sirupsmarkt in Apenrade. (DN. 3.12.).
 Julemåneden i honningkagerens by. Mange og smukke særprægede traditioner er knyttet til advent, jul og nytår i Christiansfeld. (FLA. 20.12.).
Ole Bech: I Christiansfeld, hvor man fejrer julen som for 200 år siden. (JT. 24.12.).

KUNST OG KULTUR

- Kronik: »Flensborg-malerlærling blev Danmarks berømte marinemaler« (redaktør Adolph Andersen om maleren Carl Locher). (DH. 13.1.).
Dr. Hambach: »Feinkultur« allein genügt nicht. (DN. 14.1.).
Jes Schmidt: »Mauersteine allein genügen nicht«. (DN. 14.1.).
 En festlig start af fast forsøgsscene i Flensborg. (DH. 15.1.).
K. R. Smith: Sølvhøj: Landsdelsteater om 3–4 år. (JT. 30.1.).
Franz Wingender: Grethes kamp. I–II. (Om Ernst Christiansens bog som nøgleroman). (FLA. 3.–4.2.).
Willy Buch: Om Sønderjyllands Symfoniorkester. (DH. 21.5.).
E. Wittrup Johansen: Da Søbøl-maleren Nolde boede og virkede på Als. (FLA. 27.5.).
Franz Wingender: Maleren, billedhuggeren Victor Kvederis. (FLA. 30.8. Se også: 24.8., 25.8., 30.8.).
Emil Lorenzen: Hentede sine motiver blandt havets husmænd. Julius Gregersen, hvis pensel blev en pen i den flensborgske historieskrivnings tjeneste. (FLA. 7.10.).
 Malerei-Suche nach dem Schönen – Besuch bei Dykke Johannsen, Tondern. (DN. 8.10.).
Gertrud Købke Sutton: Vil De hilse verden derude! Møde med maleren Emil Nolde og hans kunst. (FLA. 21.12.).
Adolph Andersen: Da Gerda Christophersen åbnede dansk teater i Sønderjylland. (JT. 31.12.).
Kai Edv. Larsen: Den folkelig-kulturelle grænse vil fortsat bestå. (DH. 31.12.).

KIRKE, SKOLE OG SPROG

- Moltrup kirke har i 750 år været sognets samlingssted. (DH. 4.1.).
Chr. Winther, Rødding: Den nordsjællandske lejrskole (om dens betydning for sønderjyske elever). (DH. 12.1.).
Dose: Prinz von Hohenlohe forlerte Gründung dänischer Realschule. (DN. 1.2.).
A. Buch: Universitet og grænseland. (DH. 4.2.).
Kaj Sieverts: Prædikestolens saga i vore kirker. (V. 4.2.).
Harboe Kardel: Vor 200 Jahren: Zuerst im Kirchspiel Loit. (DN. 9.2.).
Deutsche Schulen in Nordschleswig: Im alten Brauerei-Obstkarten blüht ein junger Schulgeist. (DN. 19.2.).
Kaj Sieverts: Læk kirke. (V. 18.3.).
Deutsche Schulen in Nordschleswig: Mit Herzog Hans dem Älteren fing's in der Domstadt an. (DN. 31.3.).
In zwei Kulturen zu Hause sein – Oberstudiendirektor Dr. Sass umriss die Aufgaben des Deutschen Gymnasiums. (DN. 6.4.).
Harboe Kardel: Historischer Ostergottesdienst vor 400 Jahren in Hadersleben. (DN. 9.4.).
Der Lettner in der Tonderner Christkirche. (DN. 15.4.).
Kaj Sieverts: Fra Slesvig domkirke. (V. 15.4.).
Lektoriet i Kristkirken i Tønder. (S. 16.4.).
Pastor Augustin: Wiederaufbau hat sich gelohnt – Kirchliches Leben neu erblüht. (DN. 19.4.).
Kaj Sieverts: Om Brøns kirke. (V. 5.5.).
Nicolai Büchert: Fra Jaruplund skoles begyndelse. (FIA. 3.6.).
Kaj Sieverts: Fra Broager kirke. (V. 15.6.).
Kaj Sieverts: En Ejdersted-kirke fortæller. (Koldenbüttel). (FIA. 1.7.).
Bjørn Hanssen: Dansk skole i Sydslesvig. (DH. 7.7.).
Den 19. juli 1566 oprettedes den første latinske i Flensborg. (FIA. 19.7.).
Kaj Sieverts: Kirken den er et gammelt hus. Sct. Peters kirke i det vestlige Ejdersted. (FIA. 29.7.).
Kaj Sieverts: Løjt kirke. (V. 12.8.).
P. Kürstein: Kongeord om kunst (bl. a. Gottorps kirkekapel) Slesvig. (FIA. 26.8.).
Marius Storgaard: Sønderjyllands kirkelige fysiognomi. (JT. 10.9.).
Axel Jacobsen: Rejsby kirke. (V. 16.9.).
Willy Buch: Det fjerde universitet. (JT. 18.9.).
Vom Bootshaus zur grössten deutschen Privatschule. Geschichtler Rückblick auf die Schule in Tondern.
Kaj Sieverts: Bjolderup kirke. (V. 14.10.).
Gertrud Nielsen: Kobbermølle menighed i 40 år. Livet i Kobbermølle og om den danske menighed i distriktet lige ved grænsen. (FIA. 15.10.).
Søren Telling: Den aldrig endende strid om Danmarks gamle volde. (Dannevirke). (FIA. 15.10., 18.10., 20.10.).
Eskild Bram: Studenter i Flensborg både forår og efterår. (Interview med rektor Knud Fanø). (JT. 16.10.).
Otto Norn: Smertens-Krucifix i Vester Nebel kirke. (FIA. 21.10.).
Søren Telling: En kirke i det slesvigske (om Hedeby-kirken). (DH. 25.10.).
H. Bykær-Jørgensen: Verdens ældste andagtsbog (Brødremenighedens andagtsbog). (JT. 30.10.).
Eskild Bram: Klosterliv i Kollund på evangelisk grund (Maria-søstrene). (JT. 6.11.).

- Kaj Sieverts*: Tønders kosteligste epitafium (Jørgen Ovens: Borgmester Lucas Ambders). (FIA. 11.11.).
- Kaj Sieverts*: Poppenbøl kirke i Ejdersted. (FIA. 1.12.).
- Kaj Sieverts*: Men stadig ringer klokkerne over de levende og døde. Flensborg Mariekirke og Skrankens buegange fortæller om svundne tider. (FIA. 17.12.).
- Kaj Sieverts*: Slesvig Domkirke. (FIA. 23.12.).
- Chr. Harck*: Hvordan den niårige skolepligt blev indført i hertugdømmerne. (FIA. 29.12.).
- Eskild Bram*: Kan Nordslesvig redde Sydslesvigs folkemål? (Samtale med skoleleder Sigfred Andresen, Bredsted). (JT. 29.12.).

ENKELTE LOKALITETER

- P. Kürstein*: Vinter i Frederiksstad. (FIA. 3.1.).
- Laurids Nørgård Lund*: Roager forsamlingshus. (V. 7.1.).
- Kaj Sieverts*: Om Gottorp slot. (V. 11.1.).
- Vingerne har drejet i 250 år. Lykkes det at bevare Munkbrarup mølle, der er en af amtets ældste, for eftertiden? (FIA. 19.1.).
- 16.000 rigsdaler for Grams gamle sygehus. (JT. 23.1.).
- Ole Bech*: En smule af Rømøs gamle charme er endnu i behold. (JT. 23.1.).
- Ole Bech*: Hos »kongefamilien« på Store Okseø i Flensborg Fjord. (JT. 30.1.).
- Holm 17 (Borgerforeningen) bevares! Der er fremskaffet midler til stabilisering af den ærværdige gamle ejendom. (FIA. 4.2. Se også: 22.4., 5.7., 30.7.).
- Da 29 mistede livet på Trenen. 160 år siden den store katastrofe i Svabsted. (FIA. 9.2.).
- Johannes Christiansen*: Sådan var det i tyverne for de danske i Harreslev. Protokoller, der fortæller om sammenhold, udholdenhed og troskab. (FIA. 19.2.).
- Karstoft*: Om stednavne (Wormshöved, Seltingen, Ibid). (FIA. 28.2.).
- Fra fattighjælp til helsemiddel. (Verdens ældste kolonihaver i Åbenrå). (JT. 6.3.).
- Jens Lampe*: Højer mølle, sandsynligvis vor ældste »hollænder«. Skal bevares. (FIA. 19.3.).
- Axel Lassen*: Omkring et åløb (Kongeåen). (JT. 20.3.).
- Aage Holm Rasmussen*: Lærer i et grænsesogn. I–II. (FIA. 24.–25.3.).
- Johannes Petersen*, Abild: Veje i Nørre Tønder herred. (V. 4.4.).
- Kaj Sieverts*: Om Tønders berømte gavlhus. (V. 9.4.).
- Chr. Winther*: Årets gang på Bennetgård. (DH. 22.4.).
- Tredive år som feriehjem for danske sydslesvigere (Bennetgård). (FIA. 30.4.).
- H. P. Jensen*: »Vojens-Haderslev-banen var en del af vor barndoms hverdag«. (DH. 30.4.).
- Badehotel gennem 100 begivenhedsrige år (Viktoriebad). (JT. 1.5.).
- Ole Bech*: Lærken over Urnehoved. (JT. 1.5.).
- Hans Petersen*: Han købte et slot og gav det til de unge. (Johs. Hansen og Nordborg slot). (JT. 5.6.).
- Ruttebülls grosse Chance – Vor 400 Jahren wurde die Wiedau überdämmt. (DN. 11.6.).
- Lars Gregers Hansen*: På natpatrulje med Toldgrænsekorpset. (JT. 12.6.).
- Heydenrich*: Frederiksstad – handelsbyen, der aldrig voksede sig stor. (JT. 19.6.).
- F. H. Lassen*: Muren ved Laimun (Åbenrå). (JT. 22.6.).
- Harboe Kardel*: Aus der Vergangenheit Kalös. (DN. 2.6.).
- Willy Buch*: Om Løgumkloster forsamlingshus. (DH. 5.7.).

Arnæs. Sliens perle. (FlA. 8.7.).

Dose: Zwei Jahrhunderte Stadtgeschichte auf dem zerstörten Klosterfriedhof (Haderslev). (DN. 9.7.).

Nikolaj Nielsen: Kruså ved århundredskiftet. (FlA. 15.7. Se også 9.7.).

Heydenreich: I den smukkeste landsbygade (Møgeltønder). (JT. 10.7.).

Puk: Den sagnomspundne »svorne vej« (Skærbæk). (JT. 17.7.).

Dose: Kein Arzt im Landkreis Hadersleben vor 130 Jahren. (DN. 19.7.).

Præstegården i Bov fylder 200 år. (V. 22.7.).

Bernhard Hansen: Tønning ved Ejderen. (JT. 29.7.).

Harboe Kardel: Das Torfwerk in Söllstedt. (DN. 30.7.).

Da kreaturbåden Kanal II forliste ved Halkhoved i 1909. (FlA. 11.8.).

Gunder Matthiesen: Klinik i Avnbøl for sindslidende, 1700-tallet. (S. 22.7.).

Klaus Mehlmanns mølle er vågnet til nyt liv. (Harreslev). (FlA. 30.8.).

Flensborgs skæbne afspejles i toldkontorets omskiftelser. På samme toldkontor i Nørregade har hængt kongeligt danske, hertugeligt slesvigske, kongeligt prøjsiske og tyske toldskilte. (FlA. 8.9.).

Skrave forsamlingshus – det første i Nordslesvig. (DH. 10.9.).

Kæmpeglobussen fra Slesvig. Historien om en ganske særlig globus fortalt af Petrus. (FlA. 17.9.).

Ejnar M. Berthelsen: Dyder i højere grad fremfor øboere. Om Haderslev amts beboere. (DH. 24.9.).

Dose: Eine uralte namenlose Passage in Hadersleben. (DN. 13.10.).

Johannes Christiansen: Mellem Oksevejen og Kobbermølle. Skellet mellem land og by. (Tiden før 1920 i Hanved sogn). (FlA. 14.10.).

Heydenreich: Lidt socialhistorie på Højer kirkegård. (JT. 16.10.).

Harboe Kardel: Als Vamdrup deutsch-dänischer Grenzbahnhof wurde. (DN. 2.11.).

Max Rasch: Chronik alter Gasthöfe einer marktoffenen Stadt (Tondern). (DN. 8.11., 11.12., 24.12.).

Poul Bergis: Da Kragelundgård blev udparcelleret (1767). Bov sogn. (FlA. 26.11.).

Kegnæs var beboet allerede i stenalderen. Noget for sig selv blandt de alske sogne. (FlA. 2.12.).

Harboe Kardel: Der Krug im Dravitwald – 140 Jahre »Teltkro«. (DN. 9.12.).

Karsten Svensson: Pistolbevæbnet officer var antiluftskyt i Sønderborg. (Danske Civildfanger fra 1914). (JT. 11.12.).

Walter Heine: Der »Club« der alten Damen – Erinnerungen an das Apenrade von gestern. (DN. 13.12.).

Da der blev drevet perlefiskeri ved Christiansfeld. (JT. 18.12.).

Hans Petersen: Hos præsten i det lille sogn med den store kirkegang. (Sognepræst Hans Madsen, Kegnæs). (JT. 24.12.).

Olav Christensen: Haderslev ved år 1900. (DH. 24.12.).

Ulla Søhus: »Julekirken« på Årø bliver 60 år. (JT. 28.12.).

Dose: Vor 200 Jahren in Hadersleben: Erste Zeitschrift heutigen Stils: »Nachrichten vom Baltischen Meer«. (DN. 31.12.).

Da hertugbyen havde sit eget seminarium (Augustenborg). (JT. 31.12.).

ERHVERV

Heesch: Sort brød – med mørk fortid (pumpernikkel). (JT. 16.1.).

Store diamantfund muliggjorde inddigning af Sønke Nissen-kogen. (FlA. 9.4.).

Da Kåldam-kogen blev inddiget. Bygningen af Klægsbøl-diget skulle ikke alene sikre Risum-området mod havet, men også lette krigsfolkets indtrængen i det utilgængelige område, hvis beboere vægrede sig ved at betale skat til kronen. (FLA. 17.5.).

Chris Parø: Hjortlund-præsten forsøgte at standse kvægpesten. (Peder Thun). (FLA. 21.6.).

Dose: Wiege der Clausen-Reederei stand in Hadersleben. (DN. 25.7.).

Dose: Christianstal war einst ein Industriezentrum. (DN. 5.8.).

Fra vadehav til industriområde. Porrekog og mose gennem 150 år. Dristig plan kunne have gjort Husum til Sydslesvigs Esbjerg. (FLA. 25.8.).

For 30 år siden indviedes Osevold-kogen. Hollandsk digebygmester måtte opgive at inddige området på grund af den vældige stormflod i 1634. (FLA. 4.10.).

Erhvervsforhold i Sønderjylland efter genforeningen. (S. 13.10.).

Sigfred Andresen: Digebyggeri i Bredsted bugt. For godt 300 år siden prøvede kong Christian IV den første inddigning. (FLA. 14.10.).

Sv. Irgens Hansen: »Det sønderjyske industri-mirakel«. (DH. 18.10.).

Harboe Kardel: Die Odyssee der »Heinrich Jessen«. (DN. 20.10.).

AF DAGENS DEBAT

Knuth: Kan man blive ved med at tie? (Kirkekampen i landet Slesvig-Holsten under nazitiden). (FLA. 5.1.).

Flemming Møller: Generations-skiftet og danskheden i Sydslesvig. (FLA. 28.2., 11.3., 17.5.).

Hans Peter Johannsen: Gedanken zur Situation an der deutsch-dänischen Grenze. (DN. 20. og 21.4.).

Deutsch-dänisches Grenzland Vorbild für Minderheitenrechte. (DN. 9.6.).

J. Kronika: Glæde, vemod og løft. (Årsmødetale. »Rejse eller blive«). (FLA. 13.6.).

Johs. Hoffmeyer: Trænger vort grænsespørgsmål til at blive afromantiseret? (FLA. 29.6.).

Chr. Stenz: Pastor Jørgen Kristensen og fællesmarkedet. (FLA. 4.7.).

Hanno Schmidt: Anmerkungen zur derzeitigen Situation in unserem Grenzland. (DN. 6.7.).

Fr. Rudbeck: Grænselandets europæiske fremtid. (FLA. 9.7.).

Johs. Hoffmeyer: Kommentarer til vort arbejdsmål i Sydslesvig. (FLA. 3.8.).

Morten Kamphøener: Bemærkninger til en pessimist (Jørgen Kristensen. (FLA. 12.8.).

Fr. Rudbeck: Sydslesvig, Danmark og Europa. (FLA. 19.8.).

Martin Steinhäuser: »Schleswigertum« als Program. (DN. 1.9.).

Elise Heitmann: Frit at tænke, tale, tro ... Uddrag af foredrag på Husmoderdagen i Svabsted. (FLA. 2.9.).

Flemming Sørensen: »Deutschland über alles« – nationalsang i 125 år. (FLA. 1.10.).

Lessow: Minderheiten sollen in positiver Weise im Staat mitarbeiten. (DN. 26.10.).

Die Volksgruppe blickt nach dem Norden und nach dem Süden – Gespräch »Kieler Nachrichten« mit Harro Marquardsen. (DN. 8.11.).

Paul Koopmann: »Auf eigenen Beinen stehen«. (DN. 11.11.).

Paul Koopmann: Basis des Vertrauens schaffen. (DN. 12.11.).

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

**Grænselandets liv
grænselandets sang**

møder De i

Tydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Paul Thomsen

Krusaa

*Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekvipering*

**Besøg
landsdelens
museer**

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri

Jernbanegade 8, Tønder tlf. 2 15 50

Ladelund

Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjyds
Tæppefabrik**

*A. R. Kjærby A-S
Højer*

Graasten Bank ^Å/_S

GRAASTEN

^Å/_S Sønderjyds Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKERI

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

Vestkysten

Syd- og Vestjyllands største dagblad

A. Nielsen & Co. A/S

Nykøbing Falster

A-S Faxe Kalkbrud

Frederiksholms Kanal 16

Telefon Minerva 7500

Jordbrugskalk

90% kulsur kalk i varen, som den leveres, 100% passerer 3 mm sigte

Lolland-Falsters Folketidende

Stiftets største blad

Nykøbing F.

Pindstrup Mosebrug

SAVVÆRK OG EMBALLAGEFABRIK

Telefon Pindstrup 13 og 18

Graasten Andelsslagteri

Les

Dannevirke

Sønderjyllands ældste blad

ANDELSBANKEN

Haderslev

Aabenraa

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM $\frac{1}{5}$ • VOJENS

Sønderjysk Månedsskrifts adresse: H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Redaktørernes adresser: Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder. Viceskoleinspektør Chr. Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå. Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. – Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder.